

ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ
ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਪਟਿਆਲਾ

The Motto of Our University
(SEWA)
SKILL ENHANCEMENT
EMPLOYABILITY
WISDOM
ACCESSIBILITY

JAGAT GURU NANAK DEV
PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of
State of Punjab)

M.A (PUNJABI)
(PBIM21311T)
ਪਰਚਾ ਗਿਆਰਵਾਂ
SEMESTER-III

Head Quarter: C/28, The Lower Mall, Patiala-147001
WEBSITE: www.psou.ac.in

The Study Material has been prepared exclusively under the guidance of Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala, as per the syllabi prepared by Committee of Experts and approved by the Academic Council.

The University reserves all the copyrights of the study material. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form.

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

PROGRAMME COORDINATOR:
DR. AMARJIT SINGH
ASSISTANT PROFESSOR IN PUNJABI

COURSE WRITER AND EDITOR :
DR. DHARMINDER SINGH
ASSISTANT PROFESSOR IN PUNJABI

**JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY
PATIALA**

(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

PREFACE

Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala was established in December 2019 by Act 19 of the Legislature of State of Punjab. It is the first and only Open University of the State, entrusted with the responsibility of making higher education accessible to all, especially to those sections of society who do not have the means, time or opportunity to pursue regular education.

In keeping with the nature of an Open University, this University provides a flexible education system to suit every need. The time given to complete a programme is double the duration of a regular mode programme. Well-designed study material has been prepared in consultation with experts in their respective fields.

The University offers programmes which have been designed to provide relevant, skill-based and employability-enhancing education. The study material provided in this booklet is self-instructional, with self-assessment exercises, and recommendations for further readings. The syllabus has been divided in sections, and provided as units for simplification.

The University has a network of 10 Learner Support Centres/Study Centres, to enable students to make use of reading facilities, and for curriculum-based counselling and practicals. We, at the University, welcome you to be a part of this institution of knowledge.

Prof. G.S Batra

Dean Academic Affairs

M.A (PUNJABI)

(ਸਮੈਸਟਰ- ਤੀਸਰਾ)

ਗਿਆਰ੍ਹਵਾਂ ਪਰਚਾ: ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ (1960 ਤਕ)

ਕੁੱਲ ਅੰਕ : 100

ਬਾਹਰੀ ਮੁਲਾਂਕਣ:70

ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁਲਾਂਕਣ:30

ਪਾਸ: 40%

ਕ੍ਰੈਡਿਟ:4

ਉਦੇਸ਼:

ਇਸ ਕੋਰਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ- ਅਲੱਗ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

INSTRUCTIONS FOR THE PAPER SETTER/EXAMINER:

1. The syllabus prescribed should be strictly adhered to.
2. The question paper will consist of three sections: A, B, and C. Sections A and B will have four questions each from the respective sections of the syllabus and will carry 10 marks each. The candidates will attempt two questions from each section.
3. Section C will have fifteen short answer questions covering the entire syllabus. Each question will carry 3 marks. Candidates will attempt any 10 questions from this section.
4. The examiner shall give a clear instruction to the candidates to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.
5. The duration of each paper will be three hours.

INSTRUCTIONS FOR THE CANDIDATES:

Candidates are required to attempt any two questions each from the sections A, and B of the question paper, and any ten short answer questions from Section C. They have to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.

ਭਾਗ ਓ- ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਓ.1 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਇਤਿਹਾਸ

ਓ.2 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ

ਭਾਗ ਅ- ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ : ਚੰਦਨਵਾੜੀ

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ : ਚੰਦਨਵਾੜੀ -ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ : ਚੰਦਨਵਾੜੀ -ਅਧਿਐਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਅ.1 ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ :ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ :ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ :ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ-ਅਧਿਐਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਅ.2 ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ: ਬੰਦਰਗਾਹ

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ: ਬੰਦਰਗਾਹ -ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ: ਬੰਦਰਗਾਹ -ਅਧਿਐਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਭਾਗ-ੳ

ਭਾਗ ਓ.1, ਓ.2 ਅਤੇ ਅ.1 ਵਾਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ।

ਅੰਕ ਵੰਡ ਅਤੇ ਪੇਪਰ ਸੈਟਰ ਲਈ ਅੰਕ ਵੰਡ ਅਤੇ ਪੇਪਰ ਸੈਟਰ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਦਾਇਤਾਂ

1. ਭਾਗ ਓ.1 ਵਿੱਚੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

2. ਭਾਗ ਓ.1 ਵਿੱਚੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ।

3. ਭਾਗ ਓ.2 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

4. ਭਾਗ ਓ.2 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

5. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਰਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ।

6. ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ : ਚੰਦਨਵਾੜੀ, ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ :ਸਾਵੇ ਪ੍ਰਤਰ ਅਤੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ: ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ।

7. ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ- ਓ.1, ਓ.2 ਅਤੇ ਅ.1 ਵਾਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦੇਣੇ ਹੋਣਗੇ।

ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁਲਾਂਕਣ 30 ਅੰਕ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਿੰਨ ਅਸਾਈਮੈਂਟਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਅਸਾਈਮੈਂਟਸ: ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ : ਚੰਦਨਵਾੜੀ, ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ :ਸਾਵੇ ਪ੍ਰਤਰ ਅਤੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ:ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਨਾਲ, ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅਸਾਈਮੈਂਟਸ ਦੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਫਾਇਲ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣਗੇ।

ਸਹਾਇਕ ਪਾਠ-ਸਮੱਗਰੀ

ਖੋਜ-ਪੁਸਤਕਾਂ

ਲੇਖਕ	ਸਾਲ	ਸਿਰਲੇਖ	ਪਬਲਿਸ਼ਰ
ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ	2000	ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ	ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	1996	ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰ	ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ	2007	ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ	ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਲੇਖਕ	ਸਾਲ	ਸਿਰਲੇਖ	ਪਬਲਿਸ਼ਰ
ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ	1931	ਚੰਦਨਵਾੜੀ	ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ
ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ	1936	ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ	ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ

M.A (PUNJABI)

(ਸਮੈਸਟਰ- ਤੀਸਰਾ)

ਗਿਆਰ੍ਹਵਾਂ ਪਰਚਾ: ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ (1960 ਤੱਕ)

SECTION A

Table of Contents

Sr. No.	UNIT NAME	Page No.
Unit 1	ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ	9-20
Unit 2	ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਇਤਿਹਾਸ	20-30
Unit 3	ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ	31-41
Unit 4	ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ : ਚੰਦਨਵਾੜੀ	42-45
Unit 5	ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ : ਚੰਦਨਵਾੜੀ -ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ	46-60

SECTION B

Unit 6	ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ : ਚੰਦਨਵਾੜੀ -ਅਧਿਐਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ	61-71
Unit 7	ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ :ਸਾਵੇ ਪ੍ਰਤਰ	72-84
Unit 8	ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ :ਸਾਵੇ ਪ੍ਰਤਰ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ :ਸਾਵੇ ਪ੍ਰਤਰ-ਅਧਿਐਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ	72-80
Unit 9	ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ: ਬੰਦਰਗਾਹ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ: ਬੰਦਰਗਾਹ -ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ	81-89
Unit 10	ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ: ਬੰਦਰਗਾਹ -ਅਧਿਐਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ	90-92

M.A (PUNJABI)

(ਸਮੈਸਟਰ- ਤੀਸਰਾ)

ਗਿਆਰ੍ਹਵਾਂ ਪਰਚਾ: ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ (1960 ਤੱਕ)

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਪੇਪਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਮੰਤਵ: ਇਸ ਪੇਪਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। 'ਕਵਿਤਾ' ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਖਾਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਅਤੇ ਸਮਝਣਾ ਹੈ, ਇਹੀ ਇਸ ਪਰਚੇ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਚੇ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ, ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਝੁਕਾਵਾਂ, ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਇਸ ਪਰਚੇ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਲੀਕਦਿਆਂ ਲੇਖਕ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ, ਸਾਰ ਅਤੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋ ਸਕਣ।

1 ਭੂਮਿਕਾ

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਵੀ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੱਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਸ ਲੰਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਉੱਭਰਵਾਂ ਰੂਪ ਅੱਠਵੀਂ-ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦਿਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਖਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਰੂਵੀਂ-ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਗਲਾ ਦੌਰ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਰਗੇ ਵਡੇਰੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲਾ ਅਧਿਆਤਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ, ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ, ਬੀਰ ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਦਾ ਦੌਰ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਲੌਕਿਕ ਦੁਨਿਆਵੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਪਰਾਲੌਕਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕਾਵਿ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਹੈ। 'ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਖਾਸੀਅਤ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਾਹਨ ਬਣ ਕੇ ਆਏ ਹਨ, ਉਥੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦੋਨੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬੇਲਾਗ, ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਕਾਵਿ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ- ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਪਨਪ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਿੱਜੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।'

1849 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਬਦਲਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਆਕਰਨ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲਾਰਡ ਮੈਕਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਰਵਾਇਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਨਵਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਮਾਡਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇ ਕਲਰਕੀ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਲੋਕਧਾਰਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਰੀਏ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਮਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਇਥੋਂ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੀ ਕੁਝ ਹੁਨਰ ਮੰਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੰਢ ਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕਰਵਾਈ। ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਤਚੀਤ' ਅਤੇ 'ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ' ਪੁਸਤਕਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਾਦਰੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਹੀ ਰਚੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਸਨ।

ਇਉਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੁੱਢਲਾ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਤਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਾਰ ਸਾਨੂੰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਹਾਕੇ ਤੱਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੀ ਸੀ ਹੁਣ ਸਮਾਜਿਕ ਰਾਜਸੀ ਲਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਫਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ, ਵਿਧਾਤਾ ਸਿੰਘ ਤੀਰ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ਾਦ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਵਾਰਾ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਆਦਿ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਲਾ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਅਤੇ ਤੀਸਰੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਲੀਹੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵੁਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਵਿਚੋਂ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚਲਾ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟਾ ਰੂਪ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚਲੀ ਉਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਵਰ ਮੇਚਵਾਂ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਫੇਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਖਾਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿਲੇਬਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਵਿਧਾ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ 1960 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸਿਲੇਬਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਨੀ ਚਾਤ੍ਰਕ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਨਾਇਆ ਹੋਇਆ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਚੰਦਨਵਾੜੀ' ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਸ਼ਾਇਰ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਲੋਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਕਾਇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ' ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਵੀ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਹਿੰਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਬੰਦਰਗਾਹ' ਸਿਲੇਬਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਕਵੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਣਕਿਆਸਿਆ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅਣਮੁੱਲੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਾਦ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ

1.1 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ :

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸਤਵੀਂ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਾਵਾਂ, ਥਾਵਾਂ, ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਰਹਿਤਲ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਸਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾ ਸਿਰਫ ਪਿਉਰ ਠੁਕਦਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ, ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ, ਬੀਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਧਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ/ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੰਮੀ ਚੌੜੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਉਰਜਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਬੇਸ਼ੱਕ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ-ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਵੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਮੱਥਾ ਅਤੇ ਰੰਗ ਰੂਪ ਸੰਵਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ ਹੈ।

1.2 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਰੰਭਕ ਦੌਰ:-

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਬੇਸ਼ੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਾਂਗੂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਮਾਧਕਾਲੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਰਜਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਜਿਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਉਪਰ ਪੱਛਮੀ ਰੂਪਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ 1849 ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ 1808 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਦੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਆਕਰਨਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਰਮਿਆਨ ਬਾਹਰ ਨਾ ਦਿਖਦੀਆਂ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਦਿਸਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 1849 ਤੋਂ 1857 ਦਾ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਨੋਸੰਰਚਨਾ ਪੱਖੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਨਿਹੱਥੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਰਾਜ ਗੁਆਚਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਗੁੱਸਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਚੇਤਨ ਰਾਜਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ। 1857 ਦੇ ਗਦਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਧਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ, ਸਕੂਲ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਰੇਲ- ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਛਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਹਿਰਾਂ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਫਤਰੀ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਬੰਗਾਲੀ ਬਾਬੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਾਬੂ ਬਣਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਨਵੀਂ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਵਾਹਨ ਬਣਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੂਹਰਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਉੱਠ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਰੂਪ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਮੰਡਲ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਅਜੇ ਹੀਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੀਰ ਕਾਵਿ ਰਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਵੀਰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਨਾਇਕ ਕਦੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲਾ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ।"1 ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲਹਿਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ, ਨਿਰੰਗਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਇਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਲਹਿਰ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਹਿਮੀਦੀਆਂ ਲਹਿਰ ਆਦਿ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖੇਮਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ

ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਉਥੇ ਵੀਰ ਰਸ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਾਂ ਗਿਣਵਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ: ਕਿੱਸਾ ਕਵੀ- ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ, ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼, ਹਾਸ਼ਮ ਮੁਖਲਿਸ, ਗੰਗਾ ਰਾਮ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼, ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ, ਬਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਦਿ। ਵਾਰਕਾਰ ਅਤੇ ਜੰਗਨਾਮਾਕਾਰ- ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਬੰਗਾ, ਮਟਕ, ਕਵੀ ਸੋਭਾ, ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ, ਮੀਆਂ ਕਰੀਮ ਬਖ਼ਸ਼, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਕਵੀ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ, ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਆਦਿ। ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਸੂਫੀ ਕਵੀ, ਸਟੇਜੀ ਕਵੀ ਅਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਰਹੇ ਹਨ।

1.3 ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ:

ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਲੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਪਰ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਹੇਠ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਜ਼ਾਦ ਤਬੀਅਤ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਅੰਦਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਲਬਲੀ ਮੱਚਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜਲੌਅ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਦਿਆਂ ਡਾ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਨੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਸਰਾ ਪੜਾਅ 1900 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1947 ਤਕ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਬਸਤੀਵਾਦ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਬਨ ਉਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਅੰਦਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸਾਹਿਤ ਅੰਦਰ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੈਲੰਡਰੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣਾ ਬਹੁਤਾ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰੰਤੂ ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕਿੱਸਿਆਂ ਅਤੇ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਸ਼ਕ ਭਾਵ ਹਨ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਭਾਵੇਂ ਸੀਮਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੀ। ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਰੰਪਰਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਾਠਕ/ਸਰੋਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਨ ਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੱਖੋਂ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਾਠਕ/ਸਰੋਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਨਵੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ-ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸੀ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਬੇਲਾਗਤਾ ਸੀ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਤੀਬਰ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਵ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।"2 ਇਉਂ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਤੇਜ਼ੀ ਫੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜੁੱਬਜ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਗਦਰ ਲਹਿਰ , ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਆਦਿ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੌਮ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਕਿਸਾਨ, ਦਸਤਕਾਰ ਸਭ ਵਰਗ ਔਖੇ ਸਨ । ਇਸ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੌਰ

ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦੌਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ :

ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਏ,
ਅਸੀਂ ਭੁੱਲ ਗਏ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਸਿੰਘੇ।
ਰਾਹ ਛੱਡ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕੁਰਾਹ ਪੈ ਗਏ,
ਤਾਂਹੀ ਹੋਏ ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਨਿਢਾਲ ਸਿੰਘੇ।

ਇਸੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਸ਼ੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਪ੍ਰਸਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿੰਦਿਆ ਅਤੇ ਭੀਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਆਏ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜ਼ਾਲਮ,
ਦਿੱਤਾ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਕਰ ਕੰਗਾਲ ਸਿੰਘੇ।
ਏਥੇ ਆਉਣ ਦੀ ਏਨ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਾਲ ਕੀ ਸੀ,
ਜੇ ਨਾ ਲਿਆਉਂਦੇ ਨਾਭਾ ਪਟਿਆਲ ਸਿੰਘੇ।
ਮਦਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫਤਹਿ ਪੰਜਾਬ ਕੀਤਾ;
ਜਿਹੜੇ ਬੜੇ ਨਾ ਨਿਮਕ ਹਲਾਲ ਸਿੰਘੇ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਵੀਰੇ ਬਹੁਤ ਭੈੜਾ,
ਐਸਾ ਕਰੇ ਨਾ ਕੋਈ ਚੰਡਾਲ ਸਿੰਘੇ।
ਅੱਜ ਗੋਰਿਆ ਦੇ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਸਾਥੀ,
ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਨੂੰ ਪਾਲ ਸਿੰਘੇ।
ਪਿੱਛੇ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਡੂੰਘੜੀ ਨੀਂਦ ਸੁੱਤੇ,
ਰਿਹਾ ਮੁਲਕ ਦਾ ਮੂਲ ਨਾ ਖਿਆਲ ਸਿੰਘੇ । ਜਿਹੜੇ ਮੁਲਕ ਖਾਤਰ ਗੁਰਾਂ ਦੁੱਖ ਝੌਲੇ,
ਰਹੇ ਸਾਡੇ ਨਾ ਖਾਬ ਖਿਆਲ ਸਿੰਘੇ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਏਕਤਾ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਸੰਦਭਾਵਨਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਮੰਦਰਾਂ ਮਸੀਤਾਂ ਦੀ ਓਨੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨੀ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਮਰ ਮਿਟਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਗਦਰ ਮਚਾਵਣ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾਵਣ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹਿੰਦ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਵਣ ਦਾ।

ਆਓ ਸ਼ੇਰੇ ਗਦਰ ਮਚਾਈਏ, ਵੇਲਾ ਨਹੀਂ ਖੁੰਝਾਵਣ ਦਾ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕਵੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਸੱਕਤ ਬੋਲ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਹਨ:

ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਲਹੂ ਵਗਾਉਣਗੇ,

ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਬੱਬਰ ਕਰੋਣਗੇ।

ਬੱਬਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਬਕ ਸਿੱਖੇ ਪਿਆਰਿਓ,

ਕਦੇ ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਨਾ ਵਿਸਾਰਿਓ।

ਬਾਲ ਬੱਚਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸੀਂ ਸੰਭਾਲਣਾ,

ਬੱਬਰਾਂ ਦੇ ਟੱਬਰਾਂ ਦੀ ਕਰੋ ਪਾਲਣਾ।

ਗਦਰੀ ਕਰੋ ਸੂਰੇ ਨਹੀਂ ਦਿਲ ਢਾਹੁਣਗੇ,

ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਬੱਬਰ ਕਰੋਣਗੇ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਸਰਗਰਮ ਰੂਪ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਂ ਇਹ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ; ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਫੀਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ, ਵਿਧਾਤਾ ਸਿੰਘ ਤੀਰ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ, ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਸਰਲ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਵਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਬਤ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਬੂ ਫੀਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ ਦੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕੀਰਨੇ, ਵਿਧਾਤਾ ਸਿੰਘ ਤੀਰ ਦੀ ਤੀਰ-ਤਰੰਗ, ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੋਰੇ ਸ਼ਾਹੀ ਤੂਫਾਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਵਾਰਾ ਦੀ ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੀ ਚਮਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉਪਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਮਰਥਕ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਸੀ। ਹੰਸ ਰਾਜ ਨਾਂ ਦਾ ਕਵੀ ਜਿਹੜਾ ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਹੰਸ ਰਾਜ(1909), ਸਤਿਗੁਰ ਮਹਿਮਾ(1916), ਖੂਨੀ ਵਿਸਾਖੀ(1920), ਸਾਕਾ ਨਨਕਾਣਾ(1922), ਗੁਰਕੀਰਤ(1923), ਜਖਮੀ ਦਿਲ(1923) ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖੂਨੀ ਵਿਸਾਖੀ ਅਤੇ ਜਖਮੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

1.4 ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਪੜਾਅ:

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਤੱਕ ਦੇਸ਼ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕਵੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਗਾਰਾਂ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੇਸ਼ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅੱਧੀ ਅਧੂਰੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਮਨਾ ਵਿੱਚ ਅਕ੍ਰੋਸ਼ ਵੀ ਸੀ। ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਨੇ 1947 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਤੀਸਰਾ ਪੜਾਅ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਹਾਅ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਵ ਵੀ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਝੁਕਾਅ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵੀ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ

ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। "ਇਸ ਦੌਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉੱਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਲ ਵੀ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛਲਾ ਪੜਾਅ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਤੀਸਰਾ ਪੜਾਅ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਗਾਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਰਹਿਤਲ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੀ ਦੋ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਰੋਟੀ ਰੋਜ਼ੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਤੀਜੀ ਧਾਰਾ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਹ ਤੀਸਰਾ ਪੜਾਅ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪਿਛਲੇ ਕਾਲ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਲੇਖਕ ਨਿਰੰਤਰ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੇਂ ਚਿਹਰੇ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਪਿਛਲੇ ਕਾਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਾਇਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਹਿਤ ਅਕੈਡਮੀ ਦਾ ਇਨਾਮ ਜੇਤੂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਕਾਲ ਪਿਛਲੇ ਕਾਲ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮੋੜ ਵੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਕਾਲ ਦੇ ਲੇਖਕ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਿਛਲੀਆਂ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ, ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇੰਜ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਨਵੇਂ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਵੀਂ ਪੌਂਦ ਦੇ ਨਵੇਂ ਕਵੀ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ, ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਕਾਵਿ, ਦਲਿਤ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਕਾਵਿ ਉਭਰ ਰਹੇ ਹਨ।"4

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਕਵੀ ਭਾਵੇਂ ਆਤੀਤ ਮੁਖੀ ਖਿੱਚ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰੂਪਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਭਾਵੁਕ ਮੋਹ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ, ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਥਾਂ ਉਦਾਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਤਾ ਅਲੋਚਨਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਟੇਕ ਬਣਾਇਆ।"5

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਹ ਦੌਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਲਮੇਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਤਰਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਸਾਸ਼ਤਰੀ ਪੱਖ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਵੱਲ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਕੇ ਜਿੱਥੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਤਾਰਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਵੀ ਹੱਥ ਅਜਮਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਟੇਜਾਂ ਉਪਰ ਕਵਿਤਾ ਗੌਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣੇਵੇਂ ਸਮਿਆਂ ਤੱਕ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਗਰ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1.ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ, 2017, ਪੰਨਾ 14
- 2.ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15
- 3.ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16
- 4.ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17
- 5 ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਾਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1994, pp-60

2. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ/ ਨਵੇਂ ਝੁਕਾਅ/ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ/ ਵੰਨਗੀਆਂ

ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਾਚਣ 'ਤੇ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨਾ ਵਿੱਚ ਸਪੇਸ ਬਣਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਉਰਜਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਨ। ਰੂਪਾਕਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਵੰਨਗੀਆਂ ਇਸ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪੱਖੋਂ, ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪੱਖੋਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਬਾਕੀ ਵਿਧਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਰਵਪ੍ਰਥਮ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਇਕਦਮ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਜਾਮਾ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨ ਲੈਂਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪਿਛਲੀ ਕਾਵਿ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੜਾਅ ਵਾਰ ਅਗਲੇ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਨਵੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਥੇ ਹੀ ਕੁਝ ਕਵੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਵ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਧਾਰਾਵਾਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਆਉਣ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਸਸ਼ੱਕਤ ਕਾਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਵਥੋਪ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮਧਕਾਲੀਨ ਬੋਧ ਵਾਲੀਆਂ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਸਨ। ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਰਾਜਾ-ਪਰਜਾ, ਉਤਮ-ਮੱਧਮ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਦਰਸ਼ ਵਾਲੀਆਂ ਰੂੜੀਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਾਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ, ਉੱਚ-ਕਾਲੀਨ, ਅਸਧਾਰਨ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਗੈਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥ, ਖਵਾਇਸ਼ਾ, ਉਮੰਗਾਂ, ਚਾਅ ਮਲਾਰ, ਦੁੱਖ, ਤਖਲੀਫ਼ਾ, ਤੰਗੀਆਂ ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਜਿਉਂਦੇ, ਹਸਦੇ, ਖੇਡਦੇ, ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਭੁੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਇਸੇ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਸਰੋਕਾਰਾਂ, ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹੇਠ ਅੰਕਿਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

2.1 ਸਟੇਜੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ/ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ/ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ :

1849ਈ. ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਤਬੀਅਤ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਖਸ਼ੁੱਟ ਅਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਨਾਬਰ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪੱਖਾਂ ਭਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਲਈ ਅੰਤਿਮ ਲਕਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਮਨਾ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਜਨੂੰਨ ਭਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਟੇਜਾਂ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਲੰਮੀਆਂ ਹੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿਤਾ ਉਚਾਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਜਸੀ ਜਲਸਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੌਕਿਆਂ ਉਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ, ਤੰਗੀਆਂ, ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ

ਦੀ ਠੇਠ ਬੋਲੀ, ਠੁੱਕਦਾਰ ਤੁਰੰਨਮ ਅਤੇ ਰੌਚਿਕ ਸ਼ਬਦ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਲੋਕ ਦਿਲਾਂ ਉੱਪਰ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਟੇਜੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ, ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ । ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ ਦੀ ਤਰਜ ਤੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵੀ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਲੋਕ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲੰਬੀ ਹੋਕ ਵਿੱਚ ਸਟੇਜਾਂ ਉਪਰ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਟੇਜੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਟੇਜੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗਿਣਵਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ- ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈਆ, ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ, ਵਿਧਾਤਾ ਸਿੰਘ ਤੀਰ, ਫਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ਼, ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੁਖੀ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵੰਤਾ, ਹਰਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਚਾਤਰ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਲਗਣ, ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੂਰਪੁਰੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਵਾਰਾ, ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਬਰਕਤ ਰਾਮ ਯੁਮਨ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਹਸਨਪੁਰੀ ਅਦਿ । ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੇਸ਼ ਹਨ ਸਟੇਜੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ:-

ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਬਾੜ ਝਾੜੀ,

ਉਲਟੀ ਬਾਗ ਦੀ ਦੁੱਗਣੀ ਬਹਾਰ ਬਣ ਗਈ। ਨਾਲ ਕਹਿਰ ਦੀ ਅੰਗ ਦੇ ਸਾੜਿਆ ਸੂ
ਐਪਰ ਖਾਕ ਥੀਂ ਨਵੀਂ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਬਣ ਗਈ।

ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਮਿਟਸੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮੇਰਾ,

ਇਹ ਤਾਂ ਸਦਾ ਲਈ ਇਕ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣ ਗਈ।

(ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ)

ਤੇ ਤੁਧ ਨਾ ਮਾਤਾ ਜੀ ਫਿਕਰ ਕਰਨਾ,

ਐਵੇਂ ਝੂਰਨਾ ਨਾਹ ਡੁੱਲ੍ਹੇ ਬੇਰਾਂ ਦੇ ਲਈ।

ਕੈਣ ਪੁਛਦਾ ਅੰਮੀਏ ਗਿੱਦੜਾਂ ਨੂੰ,

ਅਕਸਰ ਪਿੰਜਰੇ ਬਣੇ ਨੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੇ ਲਈ।

ਭੇਖੀ ਕੱਪੜੇ ਰੰਗਦੇ ਟੁੱਕ ਖਾਤਰ,

ਸੂਹੇ ਕੇਸਰੀ ਬਾਣੇ ਦਲੇਰਾਂ ਦੇ ਲਈ।

ਕੰਧ ਮੁੱਢ ਕਚੇਲਈ ਖੜੀ ਰਹਿੰਦੀ

ਮਾਤਾ ਬਣੇ ਮਿਆਨ ਸਮਸ਼ੇਰਾਂ ਦੇ ਲਈ।

(ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੁਖੀ)

ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ,

ਹਾਂ ਮੈਂ ਪੇਂਡੂ, ਪਰ ਸ਼ਹਿਰੀਏ ਵੰਗ ਦਾ ਹਾਂ।
ਜਾਣਾ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ ਵੀ ਖ਼ੂਬ ਬੋਲਾਂ,
ਬੋਝੀ ਬਹੁਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੀ ਅੰਗਦਾ ਹਾਂ।
ਬੋਲੀ ਆਪਣੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਰੱਖਾਂ,
ਇਹ ਗੱਲ ਆਖਣੋਂ ਕਦੀ ਨਾ ਸੰਗਦਾ ਹਾਂ।
ਮੇਤੀ ਕਿਸੇ ਸੁਹਾਗਣ ਦੀ ਨੱਥ ਦਾ ਹਾਂ,
ਟੁਕੜਾ ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬਣ ਦੀ ਵੰਗ ਦਾ ਹਾਂ।
ਰਵਾਂ ਏਥੇ ਤੇ ਯੂ.ਪੀ. 'ਚ ਕਰਾਂ ਗੱਲਾਂ,
ਐਸੀ ਅਕਲ ਨੂੰ ਛਿੱਕੋ ਤੇ ਟੰਗਦਾ ਹਾਂ।
ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸ਼ਰਫ ਸੇਵਕ,
ਸਦਾ ਬੈਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ।
(ਬਾਬੂ ਫਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ)

ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਇਸ ਦੌਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਸੁਰ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗਤ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖੀ। ਉਸਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਉਹ ਇਕ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਇਸੇ ਲਿਆਕਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਬਣਿਆ। ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੇਤਨਾ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹੈ। 'ਗੁਰੂ ਸਾਡਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਬਾਗ ਸਾਡਾ' ਅਤੇ 'ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਅੰਗਸੰਗ' ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈਆਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਟੇਜੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਟੇਜੀ ਕਵੀ ਅਣਗੌਲੇ ਹੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਟੇਜੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮਿਆਰ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਵੀ ਵੱਲੋਂ, ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਇਸ ਦਾ ਸਹਿਜ ਸੰਚਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਕਹਿਰੀ ਬਣਤਰ ਵਾਲੀ ਸਾਦੀ ਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼, ਬਾਬੂ ਰਜ਼ਬ ਅਲੀ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ, ਫਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ, ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਲੱਗਣ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਵਾਰਾ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਵਾਰਾ ਦੀ ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਵਿੱਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਡੁੱਲ ਡੁੱਲ ਪੈਂਦੀ ਹੈ:-

ਪੱਗਾਂ ਕਾਲੀਆਂ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਨਾ ਸਮਝੀਂ,
ਉਹਦੇ ਰਹਿਮ ਦੀਆਂ ਘਟਾਂ ਕਾਲੀਆਂ ਨੇ।

ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਵੈਰੀ ਡੱਸਣੇ ਨੂੰ,

ਅਸੀਂ ਕਾਲੀਆਂ ਨਾਗਣਾਂ ਪਾਲੀਆਂ ਨੇ।

ਕਾਲੀ ਪੱਗ ਦੀ ਸਹੁੰ ਮੈਂ ਸੱਚ ਆਖਾਂ,

ਪਾਉਣੀ ਅੰਤ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ।

(ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਵਾਰਾ)

2.2 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ(ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ):-

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ- ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਨਵੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਧਾਰਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਜਿਹੜੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿ ਕੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਤਬਾਕਬਿਤ ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਂ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਨਵੀਂ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੀ ਜੋ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨੌਕਰ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਉਪਰ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਲਈ ਆਸ਼ਰਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕੁਝ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਕਦੇ ਤਨੋ, ਕਦੇ ਮਨੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਪਈ ਅਤੇ ਸਿਲੇਬਸਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਧਾਰਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਹਾਸਲ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਬਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਟੇਜੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀਆਂ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ, ਪੁਸਤਕ ਜਬਤੀਆਂ, ਘਰ ਜਬਤੀਆਂ, ਜ਼ਮੀਨ ਜਬਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਸਹਿਣੇ ਪਏ।"1(ਰਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾਂ-112)

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਕ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਮੂਲ ਨਿਖੇੜਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਰੂਪਾਕਾਰਕ, ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਵੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ) ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, "ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਨਿਰਣਾਇਕ ਵੱਖਰਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਨਵੀਨਤਾ, ਸੰਬੰਧਨਮੂਲਕ ਵਖਰੇਵਾਂ, ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਬਦਲਾਵ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨੇ ਬਦਲਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਆਰਥਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਕਾਰ ਸਿਰਜੇ, ਜੋ ਮਧਕਾਲੀਨ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਚੋਣ ਤੇ ਨਿਭਾਅ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਧਾਰਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਰੰਭ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਅੱਗੇ ਵਿਭਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਅੱਡੋ-ਅੱਡ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਗਸਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।"2 (ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-pp33) ਇਸ ਪੜਾਅ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ

ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਸੀ ਸਥਿੱਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮੁਹਾਵਰਾ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਲਾਲਾ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਾਗਰ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ, ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ, ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਪਾਣੀ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ਾਦ, ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਜੇਠੂਕੇ, ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕਾਵਿ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਨਵ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ-ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ/ਲਹਿਰ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2.3 ਨਵ-ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ:- ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੌਲਿਕ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਚੱਸ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਰੂਪ ਉਸਾਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨਿਗਰ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਸੁਧਾਰਵਾਦ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਟੇਕ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਧੀ ਦੀ, ਅੰਤਿਮ ਯਥਾਰਥ ਤੱਕ, ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਅਸਮਰਥਾ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੂਸਰਾ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਅੰਤਿਮ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ, ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਪੇਖਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਕੰਬਦੀ ਕਲਾਈ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨੂਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਵੀ-ਆਤਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਛੋਹ ਮਾਤਰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਅਮੂਰਤ ਦਾ ਸਮੂਰਤੀਕਰਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਨਵ-ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਛਾਣ ਹੈ।' ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮ ਬਿਲਕੁੱਲ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਰੱਬ ਉੱਚੇ ਨਛੱਤਰੀ ਨਹੀਂ ਵਸਦਾ ਸਗੋਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਲਈ ਧੜਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਉਣ ਲਈ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਪੇਸ਼ ਹਨ ਇਸ ਲਹਿਰ/ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ:-

ਮੇਰੇ ਛਿਪੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਚਾਹ

ਤੇ ਛਿਪੇ ਤੁਰ ਜਾਣ ਦੀ।

ਹਾਏ! ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਨਾ

ਮੈਂ ਤਰਲੇ ਲੈ ਰਿਹਾ।

ਅਤੇ

ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਮਿਲੇ ਅਸਾਨੂੰ

ਅਸਾਂ ਧਾ ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾਈ।

ਨਿਰਾ ਨੂਰ ਤੁਸੀਂ ਹੱਥ ਨਾ ਆਏ

ਸਾਡੀ ਕੰਬਦੀ ਰਹੀ ਕਲਾਈ।

(ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ)

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਵ ਰਹੱਸਵਾਦ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਵੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਰੱਬ ਬੰਦੇ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਕੋਈ ਅਲੋਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਆਮ ਸਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ:-

ਆਵੀਂ ਤੂੰ ਰੱਬਾ ਮੇਰਿਆ,

ਵਹਿਲਾ ਵਹਿਲਾ ਆਵੀਂ,

ਤਾਵਲਾ ਤਾਵਲਾ ਆਵੀਂ,

ਤੇ ਸਟੀ ਪਰੇ,

ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਖੋਹ ਕੇ,

ਇਹ ਘੰਟੀਆਂ, ਟੱਲੀਆਂ

ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੈਂ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜੀਆਂ,

ਤੇਰੀ ਪੂਜਾ ਲਈ

ਤੇ ਆਵੀਂ,

ਬੁਝਾਵੀਂ ਆਪ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ,

ਇਹ ਦੀਵੇ ਥਾਲ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਮੈਂ

ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ ਕਰਨ ਨੂੰ।

ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਕਵੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਾਂਤਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਸੁਹਾਗਣ ਹੋਈ ਇਸਤਰੀ, ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ:-

ਮੈਂ ਪਤੰਗ ਕਿਸੇ ਦੀ,

ਡੇਰਾਂ ਵਾਲਾ ਖਿੱਚਦਾ,

ਪਤੰਗ ਪਈ ਚੜ੍ਹਦੀ,

ਉੱਚੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ
ਇਹ ਲਹਿਰੇ, ਇਹ ਠਹਿਰੇ,
ਠਹਿਰ ਠਹਿਰ ਚੜ੍ਹਦੀ

ਜਾਂ

ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੋਵੇਂ
ਮੈਂ ਦੇਖਾਂ ਨਿੱਤ ਤੈਨੂੰ
ਤਾਂ ਮੰਦਿਰ ਦੀ ਨਾਂਹ ਲੋੜ ਮੈਨੂੰ
ਮਸਜਿਦ, ਗਿਰਜਾ ਮੇਰਾ ਤੂੰ ਹੈ।
(ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ)

ਦੇਖ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕਿਣਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ
ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ।
ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਾਣੀ
ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਨਹੀਂ,
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣ।
(ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ)

ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਦਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ, ਲਾਲਾ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਾਗਰ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਪਣ ਅਦਿ ਕਵੀ ਹਨ।

2.3 ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ-ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ (ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ)

2.3.1 ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ: ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। 'ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। 'ਰੋਮਾਂਸ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਕਥਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ, ਅਤਿਕਥਨੀ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋਵੇ। 'ਰੋਮਾਂਸ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਤ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਰੋਮਾਂਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ, ਕਲਪਨਾ, ਅਦਭੁਤ ਰਸ, ਸਧਾਰਨਤਾ, ਨਿਰਫਲਤਾ, ਬੰਧਨਹੀਣਤਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਆਦਿ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ

ਹੈ। ਰੋਮਾਂਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰਲਾਇਲ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਰੂਸੋ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਜਾਓ' (Back to the Nature) ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਗਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸੰਗਠਨ 1798 ਈ: ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਅਮ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਅਤੇ ਐਸ.ਟੀ. ਕਾਲਰਿਜ਼ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"(ਰਜਿੰਦਰ ਸੇਖੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਵੀਨ ਇਤਿਹਾਸ, pp438) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿਤਰਨ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਮੌਜ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਚਾਰੇ ਗਏ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਤਿੱਥੀਆਂ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮੌਜ, ਖੁੱਲ੍ਹਾਪਣ, ਮਨ ਦੀ ਮਸਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕੱਲਤਾ ਬੇਗਾਨਗੀ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਖੁਲਾਸੇਪਣ ਲਈ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਗੋਦ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਵਿਕਲਪ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸਵਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰੋ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ ਆਦਿ ਕਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ:-

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਮੁੜ ਮੁੜ ਲੋਚਾਂ ਪਸੂ ਥੀਣ ਨੂੰ;

ਮੈਂ ਆਦਮੀ ਬਣ ਬਣ ਥੌਕਿਆ।

ਇਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ 'ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲੇ' ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

ਓ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਣ ਸਾਰਾ ਛੱਡਿਆ,

ਦਿਲ ਮੇਰਾ ਆਣ ਵਾਹੀਆਂ 'ਚ ਖੁੱਭਿਆ।

ਪੈਲੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹੋਈਆਂ

ਜੱਟ ਬੂਟ ਮੇਰੇ ਯਾਰ ਵੇ।

ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਿਮਰਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਖੀਵਾ ਹੋ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਪੰਜਾਬ ਸਾਰਾ ਜੀਂਦਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ।

—ਏਹ ਬੇਪਰਵਾਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ,

ਮੌਤ ਨੂੰ ਮਖੌਲਾਂ ਕਰਨ

ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਏਹ ਕਰਨ ਗੁਲਾਮੀ
ਜਾਨ ਤਕ ਆਪਣੀ ਵਾਰ ਦੋਦੇ,
ਪਰ ਟੈ ਨਾ ਮੰਨਣ ਕਿਸੇ ਦੀ
ਖਲੇ ਜਾਣ ਡਾਗਾਂ ਮੋਢੇ ਤੇ ਉਲਾਰ ਕੇ।

--- ਆ ਵੀਰਾ ਰਾਂਝਿਆ
ਆ ਭੈਣੇ ਹੀਰੇ
ਅਸਾਂ ਤੁਧ ਬਿਨ ਸਖਣੇ
ਸਾਨੂੰ ਛੋੜ ਨਾ ਜਾਣਾ।

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ:-

ਮੋਹਨ ਕਿੰਜ ਬਣਦਾ ਤੂੰ ਸ਼ਾਇਰ
ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਨਾ ਮਰਦੀ

ਜਾਂ

ਜੇ ਤੂੰ ਬਹਿ ਵੰਢੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ
ਲੱਖ ਬਹਿਸ਼ਤਾਂ ਦੇਣ ਜੇ ਮੈਨੂੰ
ਛੱਡ ਸੁਟਾਂ ਮੈਂ ਝੋਲ।

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ:-

ਪ੍ਰੇਮ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਆ ਕੇ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ

— ਤੰਗ ਆਏ ਹੋਏ ਫੁੱਲ ਸਤਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਗਰਾਂ।
ਮਾਲੀ ਦੀ ਏਹ ਲਾਹ ਦੇਣਗੇ ਦਸਤਾਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਨੁਭਵ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤਹਿਤ ਲਿਖੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਕਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਇਛਾਵਾਂ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ, ਕਲਪਨਾਵਾਂ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਚਮ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਪਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਵੀ

ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਨਾਬਰ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2.3.2 ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ:-

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ, ਏਂਗਲਜ਼, ਲੈਨਿਨ ਅਤੇ ਮਾਰਚ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ। 1917 ਵਿੱਚ ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਰਥਿਕ ਮੰਦੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮਹੱਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। 1935 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ, ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਚੇਤਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਸੰਮੇਲਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਗਰੈਸਿਵ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ/ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਰੱਬ ਰਹੱਸਾਂ, ਰੋਮਾਂਸ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਗਰੀਬੀ, ਭੁੱਖਮਰੀ, ਅਣਪੜ੍ਹਤਾ, ਸੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖਣ। ਇਸ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਹੋਏ ਮਤੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 1936 ਵਿੱਚ ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਸੰਮੇਲਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਸੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਗਵਾਨੂ ਬਣੇ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਵੀ ਲੋਕ ਮਸਲਿਆਂ ਉਪਰ ਕਲਮਕਾਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਸਨ ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਲੇਖਕ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੁੱਠ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਨਾਬਰ ਖਾਸੇ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਖਾਸਕਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਹੋ ਗਈ।

ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਮੇਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਕਿਰਤੀ ਲੋਕਾਈ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ। ਜਮਾਤੀ ਸਮਾਜ, ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼, ਲੋਕਮੁਖੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਇਨਕਲਾਬ, ਸਾਮਰਾਜੀ ਲੁੱਟ, ਅਮਨ, ਕਿਰਤ ਦੇ ਗੌਰਵ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਬਣੇ। ਬੁਰਜੂਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥਚਾਰਾ ਤੇ ਅਮੀਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਲੋਟੂ ਰਾਜ ਤਿੱਖੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਖਾਸੇ ਮੁਤਾਬਕ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ, ਵੱਖਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਮੁਹਾਵਰਾ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਤਪਰਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੂਲ ਸਾਰ ਪੱਖੋਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਘੱਟ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਪੱਖੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਹੋ ਸਕੀ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਇਸ ਵਿਚ

ਵਿਸ਼ਾਮੂਲਕ ਦੁਹਰਾਉ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮੂਲਕ ਖੜੋਤ, ਸੰਬੰਧਨਮੂਲਕ ਨੀਰਸਤਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਪੱਖੋਂ ਪਰੰਪਰਾਈ ਬਿਰਤੀ ਭਾਰੂ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਨਵ-ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ, ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਤਥਾਕਥਿਤ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਸਤਵੇਂ ਅਠਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਉਭਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਕੋਈ ਨਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹ ਉਹ ਹੀ ਕਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਲੜ ਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਗੁਰਚਰਨ ਰਾਮਪੁਰੀ, ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਕਵੀ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੇਸ਼ ਹਨ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ:-

ਪੈ ਕੁਠਾਲੀ ਇਸ਼ਕ ਵਾਲੀ ਤੜਪ ਬਦਲੀ ਵੇਗ ਵਿੱਚ,

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬਣ ਗਿਆ,

ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਗਮ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗਮ।

ਇਸ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਕੱਚ ਸੱਚ (1950) ਆਵਾਜ਼ਾਂ (1954) ਵੱਡਾ ਵੇਲਾ (1958) ਜੰਦਰੇ (1964) ਜੰਮੀਰ (1968) ਤੇ ਬੂਹੇ (1977) ਆਦਿ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਭਾਰੂ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

ਦੇ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੈਂ ਟੁੱਟੀ,

ਇੱਕ ਮਹਿਲਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ।

ਦੇ ਧੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਲਕਤ ਵੰਡੀ,

ਇੱਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੋਕਾਂ ਦਾ।

ਉਹ ਗਰੀਬ ਕ੍ਰਿਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ:-

ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਕਿਰਤ ਦੀ ਹੋਵੇ

ਜੁਲਮ ਦੇ ਲੱਗੇ ਕੰਡ ਓ ਯਾਰ।

ਪਾਟੀ ਕਿਰਤ ਨੇ ਇੱਕ ਮੁੱਠ ਹੋਣਾ,

ਬਣ ਜਾਣਾ ਇੱਕ ਝੱਖੜਾ ਵੇ ਹੋ।

ਘੋੜੀ ਤੇਰੀ ਦੇ ਉੱਡਣੇ ਘੁੰਗਰੂ,

ਗੋਰੀ ਦਾ ਚੂੜਾ ਰੱਤੜਾ ਵੇ ਹੋ।

ਤੀਲਿਆਂ ਰਲ ਕੇ ਬਹੁਕਰ ਬਣਨਾ,

ਹੁੰਝ ਦੇਣਾ ਕੱਖ ਕੰਡੜਾ ਵੇ ਹੋ।

(ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)

ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਵਿਤਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਸ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਰਦਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਾਸਾਰ ਨਿਰੋਲ ਨਾਰੀ ਸ਼ਖ਼ਕਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਹਿਰਾਂ' (1936), 'ਜੀਉਂਦਾ ਜੀਵਨ' (1939), 'ਤ੍ਰੇਲ ਧੋਤੇ ਫੁੱਲ' (1941), 'ਓ ਗੀਤਾਂ ਵਾਲਿਆ' (1942), 'ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਵਿਚ' (1942), 'ਸੰਝ ਦੀ ਲਾਲੀ' (1943), 'ਲੋਕ ਪੀੜ' (1943), 'ਪੱਥਰ ਗੀਟੇ' (1946) ਉਸ ਦੀਆਂ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। 1947 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ 'ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ' (1949), 'ਮੈਂ ਤਵਾਰੀਖ ਹਾਂ ਹਿੰਦ ਦੀ' (1949), 'ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ' (1951), 'ਸੁਨੇਹੜੇ' (1955), 'ਅਸ਼ੋਕਾ ਚੇਤੀ' (1957), 'ਕਸਤੂਰੀ' (1959), 'ਨਾਗਮਣੀ' (1964), 'ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵਸ' (1970), ਆਦਿ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛਪ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ 'ਨਾਗਮਣੀ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਇਮਰੋਜ਼ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਕੱਢਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਨਾਵਲ, ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਅੰਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬੇਹੁਰਮਤੀ, ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਅਮਾਨਵੀ ਲੁੱਟ, ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਲੋਚਾ, ਸਰਮਾਇਦਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਜੁਲਮ, ਦੰਭ ਤੇ ਵਿਭਚਾਰ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਨੇੜਲਾ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਲਗਾਉ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਦਾ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਹਲੂਣਣ ਦੀ ਕੁਵੱਤ ਰਖਦਾ ਹੈ:-

ਅੰਨ ਦਾਤਾ! ਮੈਂ ਚੰਮ ਦੀ ਗੁੱਡੀ,

ਖੇਡ ਲੈ ਖਿਡਾ ਲੈ

ਲਹੂ ਦਾ ਪਿਆਲਾ,

ਪੀ ਲੈ ਪਿਲਾ ਲੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਔਰਤ ਜਾਤੀ ਉਪਰ ਹੋਏ ਜੁਲਮੇ ਤਸੱਦਤ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ
ਕਿਤੋਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੋਲ
ਤੇ ਅੱਜ ਕਿਤਾਬ-ਏ-ਇਸ਼ਕ ਦਾ
ਕੋਈ ਅਗਲਾ ਵਰਕਾ ਫੋਲ।
ਇਕ ਰੋਈ ਸੀ ਧੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ
ਤੂੰ ਲਿਖ ਲਿਖ ਮਾਰੈ ਵੈਣ।
ਅੱਜ ਲੱਖਾਂ ਧੀਆਂ ਰੋਂਦੀਆਂ
ਤੈਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਹਿਣ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ; ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਜਾਗਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ:-

ਚੱਪਾ ਕੁ ਚੰਨ ਮੁੱਠੀ ਕੁ ਤਾਰੇ
ਸਾਡਾ ਮੱਲ ਬੈਠੇ ਅਸਮਾਨ।
ਕਿੱਕਰਾ ਵੇ ਕੰਡਿਆਲਿਆ!
ਉੱਤੋਂ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਪੋਹ।
ਹੱਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ
ਆਪ ਲੈਣਗੇ ਖੋਹ।

(ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ)

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮਰੱਥ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਉਚਾਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਚਪਾਏ ਦੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰਚੀ ਮਿਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਲਈ ਤੜਪ, ਕਾਬਜ ਜਮਾਤ ਲਈ ਘੋਰ ਨਫ਼ਰਤ ਤੇ ਰੋਹ, ਕਿਰਤੀ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਸੱਚੀ

ਹਮਦਰਦੀ, ਵਿਹਾਰਕ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸੰਗਰਾਮ ਲਈ ਉਤਸਾਹ, ਪਿਆਰ ਲਈ ਉਮਾਹ ਅਤੇ ਸੱਚੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੇ ਸਹਿਜ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਉਚੇਰੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਹੈ।'(ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ-45) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ (1941), ਅਮਰ ਗੀਤ (1942), ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ (1943), ਬੰਦਰਗਾਹ (1951), ਸੁਗੰਧ ਸਮੀਰ (1959) ਛਪੀਆਂ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਨਾਇਆ ਬੌਧਿਕ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਿਕ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੀ ਆਤਮ ਸਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਰਚਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਰ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹੈ:-

-ਲਤਾੜ ਅੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਜਵਾਨਾ
ਬਦਲ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਨਵਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾ
ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਤੰਬਰ
ਮਸੰਦਾਂ ਦੇ ਤਾਜਾਂ ਦੀ ਮਿਟੀ ਉਡਾ ਦੇ
ਜਗਾ ਦੇ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਸਰਦੀ ਜਗਾ ਦੇ।

ਪ੍ਰੇਮ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਆ ਕੇ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ
ਤੰਗ ਆਏ ਹੋਏ ਫੁਲ ਸਤਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਗਰਾਂ ਮਾਲੀ ਦੀ ਏਹ ਲਾਹ ਦੇਣਗੇ ਦਸਤਾਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ 'ਬੰਦਰਗਾਹ', 'ਫੇਰ ਪਾਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ', 'ਸਮਾਜਵਾਦ', 'ਬਾਗੀ', 'ਅਨੋਖਾ ਖੁਦਾ ਉਚ ਪਾਏ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਚਾਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਲੱਖਣ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੂਲ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹੀਨ ਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸੂਝ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੱਤਕ ਕੁੰਜਾਂ, ਪਾਪ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ ਅਤੇ ਰਕਤ ਬੂੰਦਾਂ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਉਹ ਸਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਕਤੀ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਦਿਸ਼ਾਵੇਦਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ :-

ਆਸ਼ਾ ਭਰੀ ਜੁਗਗਰਦੀ ਆਵੇ,
ਝੁਲਣ ਉਹ ਹਵਾਵਾਂ।
ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਗਰਮੀ ਸਾਂਝੀ ਹੋਵੇ,

ਸਾਂਝੀਆਂ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ।..... -

ਟੁੱਟ ਜਾਵਣ ਕੈਦਾਂ ਹਦ ਬੰਦੀਆਂ,

ਵੰਡ ਰਹੇ ਨਾ ਕਾਣੀ।

ਹਰ ਇਕ ਬੰਦਾ ਸ਼ਾਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ,

ਹਰ ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਰਾਣੀ।

ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਕਵੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਚਾਰਿਆ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ਾਦ, ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਦਾ ਜਿਕਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਸੁਰਜੀਤ ਰਾਮਪੁਰੀ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, ਪ੍ਰਿੰ. ਤਖਤ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ, ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚਕਰਵਰਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਗਲੇਰਾ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵੀ ਬੇਸ਼ੱਕ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤਹਿਤ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ, ਹਰਿਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ, ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ, ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2.4 ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ/ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ:

1960 ਤੱਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੁਹਰਾਉ ਅਤੇ ਸਿਰਠਾਤਮਕ ਖੜੋਤ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੋਚੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮੁੜ ਮੁੜ ਉਹੀ ਵਿਚਾਰ, ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਆਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਵਿ ਲਹਿਰ ਹੀ ਆਖਾਂਗੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਇਕ ਲਹਿਰ ਵਾਂਗ ਉਠਿਆ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਛੇਤੀ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਆਖਣਾ ਹੀ ਢੁੱਕਵਾਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਲੱਗਭਗ ਇਕ ਦਹਾਕਾ (1960–1970) ਚੱਲੀ।' (ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-151)

ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵੰਗਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਵੇਂ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵੰਗਾਰ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹ ਧਾਰਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਦੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਵੇਂ ਯਥਾਰਥ ਦੇ

ਸਮਰੱਥ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਆਦਰਸ਼ ਇਸ ਦੀ ਕਰਮ-ਭੂਮੀ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ - ਇਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਗਤੀ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਰੇਖਾਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।' (ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ-145)

ਡਾ. ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ, ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਾਰੂਾਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੋਖਲੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਕੇਂਦਰਿਤ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਬੰਧੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਸੁਪਨੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆ ਦੇ ਦੁਹਰਾਉ ਦੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਣਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਰੋਆ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਗਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਉਪਰਲੀ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਗਰੀਬ, ਲਾਚਾਰ, ਤੰਗੀਆਂ, ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਕੱਟਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਤਾਂ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਰਾਸ਼ਨ ਡੀਪੂ ਦੇ ਰੌਲੇ ਨੂੰ

ਪਲ ਦੇ ਪਲ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰੇ

ਕਣਕ ਦਾ ਦਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਆਦਮ

ਜੰਨਤ ਨੂੰ ਸੀ ਖੇ ਬੈਠਾ

ਫਿਰ ਅੰਨ ਲਈ ਕਿਉਂ ਕੁਰਲਾਂਦੇ ਹੋ

ਅੰਨ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਖਾਂਦੇ ਹੋ।

ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਵਰਗਾ ਪਵਿੱਤਰ ਜਜ਼ਬਾ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਖੋਰੀ ਦੌਰ ਦੀ ਅਲਾਮਤ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਨਾਇਕ ਲਈ ਪਿਆਰ ਦੇ ਪਰੰਪਰਿਕ ਅਰਥ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਪਰ ਪਾਖੰਡ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਇਸ ਪਿਆਰ- ਪਾਖੰਡ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਸਦਾ ਹੈ :

ਐ ਮੇਰੀ ਮਹਿਬੂਬ ਸੁਣ

ਅਲਵਿਦਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ

ਗਲੈਸਰੀਨ ਦੀ ਇਕ ਸੀਸੀ

ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਲੈਂਦੀ ਆਵੀਂ

ਸਹੁੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅੱਖੀਆਂ ਦਾ

ਅੱਜ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ।

ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦਾ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਮੱਧਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਡਾ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦਫਤਰ, ਦਫਤਰ ਦਾ ਮੁਖੀ, ਸਹਿਕਰਮਣਾਂ, ਰੇਡੀਓ, ਅਖਬਾਰ, ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਲਾਟਰੀ ਅਤੇ ਬੀਮੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੂੜ ਰਾਜਾ ਕੂੜ ਪਰਜਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਵਿਅੰਗਕਾਰੀ ਦੇ ਉਤਮ ਉਦਾਹਰਨ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਵਿਅੰਗ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਗੁਆ ਕੇ ਨਿਰਾਰਥਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਲੱਛਣ ਹੈ।'(ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 161) ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਡੋਲਦੀ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮੈਂ ਮੂਲਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਵੇੜੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੇ ਅਖੌਤੀ ਵਿਖਾਵੇ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਨੋ ਵਿਸ਼ਾਦ ਨੂੰ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਬੰਦਾ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਹੈ:-

ਇੱਕ ਪੈਰ ਦਹਿਲੀਜ਼ਾਂ ਅੰਦਰ

ਇੱਕ ਪੈਰ ਦਹਿਲੀਜ਼ੋਂ ਬਾਹਰ

ਨਾ ਮੈਂ ਇਧਰ, ਨਾ ਮੈਂ ਉਧਰ,

ਕਿਤ ਵੱਲ ਜਾਵਾਂ ਠਉਰ ਨਹੀਂ।

.....

ਵਰਤ ਲਏ ਨੈਕਰ ਮੇਰਾ

ਜੇ ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਨੂੰ ਕਿਤੇ

ਤਾਂ ਜਰ ਲਵਾਂ,

ਪਰ ਜਰ ਕਦੇ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ

ਕਿ ਬਿਨਾਕਾ ਬੁਰਸ਼ ਮੇਰਾ

ਵਰਤ ਲਏ ਉਹ ਬਦਤਮੀਜ਼

ਇਉਂ ਅਜਿਹੇ ਕਾਵਿ ਬੋਲਾਂ ਕਰਕੇ ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਸਮਰੱਥ ਸ਼ਾਇਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੱਧਵਰਗੀ ਚੱਮ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਪੂਰਤੀ ਦੇ ਦਵੰਦ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਕੁਝ ਚੰਗੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਰਚਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਅਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਉਪਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਪੱਖੋਂ ਕੁਝ ਚੰਗੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਸੁਖਦ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਯੁਕਤ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ:-

ਮਹਿਰਮ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਜਾਨੀਆਂ

ਮੋੜੋਗਾ ਕਦ ਮੁਹਾਰਾਂ।

ਸਾਡੇ ਹੀ ਵਿਹੜੇ ਹਾਈਆਂ

ਆਈਆਂ ਨਾ ਕਿਉਂ ਬਹਾਰਾਂ।

.....

ਲੰਬੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਸਾਥ ਦੀ,

ਜੋ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਦੀ।

ਪਲ ਹੀ ਪਲ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਏ,

ਕਿਉਂ ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਵੀ ਅਜਨਬੀ।

ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਹਸਰਤ

ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਹਸਰਤ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਹਸਰਤ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ। ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਰੂਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਰਬਰੀਆਕੋਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਬੇ ਸ਼ੱਕ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਸ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਮੋਹ ਭੰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਨੀਤਸ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਕਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ। ਸਬ ਪਤਝੜਾਂ (1956), ਹੁਸਨ ਕਿਨਾਰੇ (1957), ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਸੋਮੇ (1960) ਵਣ ਕੀਬਿਆ (1961), ਮੋਹ ਮਾਇਆ (1963), ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਦ (1966), ਸੂਰਜ ਕਾਫਲਾ (1972), ਨੂਰ ਦਾ ਸਾਗਰ (1975), ਕਾਲ-ਮੁਕਤ (1976), ਸੂਰਜ ਤੇ ਕਹਿਰ (1979), ਇਹ ਮਹਿਕ ਸਦੀਵੀ (1981), ਅਮਰ ਅੱਖਰ (1983), ਸਰਬਕਾਲ ਦਾ ਸਫ਼ਰ (1986), ਦਿਲ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ (1989), ਵਿਸਮਾਦ ਰੰਗ (1991). ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੰਯੋਗ (1992) ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਦਮਨ ਦਰਵੇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਖ ਵਖ ਸਮੇਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਾਗਰ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਆਪ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਛਪੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਆਲੋਚਨਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਹਸਰਤ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:-

ਕਾਫੀ ਦਾ ਘੁੱਟ ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਚੁੰਮਣ,

ਫੇਨ ਦੀ ਘੰਟੀ 'ਚੋਂ ਵਾਅਦੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ,

ਕਦਮਾਂ 'ਚੋਂ ਸੈਂਡਲ ਦੇ ਚੀਰਨ ਦਾ ਹਾਸਾ,

ਨੰਗੇ ਜਿਸਮ ਤੋਂ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਕਾਤਰ ਅਜੇ ਪਈ ਤਿਲੁਕੇ

ਹੋਟਲ ਦਾ ਕਮਰਾ ਬੜਾ ਸਜਿਆ ਹੈ।

ਬਾਗਾਂ 'ਚ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਟਹਿਕਣ ਦਾ ਵੇਲਾ,

ਅਸੀਂ ਜ਼ਰਾ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਫਿਰੀਏ,

ਦਸ ਵਜੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕਰਫਿਊ ਦਾ ਵੇਲਾ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੇਤਨ, ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਕ ਤੌਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਉਪਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਕੋਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਮਝ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਅਮੀਰ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਹ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਸ ਨੇ ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘੇ (1961), ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੋਰ (1963), ਬਿੰਦੂ (1965), ਮੈਨ ਹਾਦਸੇ (1967) ਅਤੇ ਦਿਲ ਟਰਾਂਸਪਲਾਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ (1969) ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜੰਗਲੀ ਹੈ (1970), ਮੇਰੇ ਮੌਸਮ ਦੀ ਵਾਰੀ (1972), ਜਲ ਭਰਮਜਲ (1976), ਚਿੱਟੇ-ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ (1978), ਸੀਮਾ ਅਕਾਸ਼ (1980), ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਤੇ ਦਸਤਕ (1983), ਆਪਣੇ ਖਿਲਾਫ਼ (1998) ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕੋਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੁਲ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਜੋ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਉਹ ਪਰਿਪੱਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮਨਫੀ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਮੈਂ ਮੂਲਕਤਾ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਸਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਵੈਦਨਾ ਅਤੇ ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ:-

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉਲਝੇਵੇਂ ਵਿੱਚ

ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਬੁੱਧੀ ਸੋਚ ਰਹੀ

ਜੀਵਨ ਤੇ ਮੌਤ ਵਿੱਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ

ਹਰ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਅਵਗਿਆ ਹੈ

ਕਾਰਨ ਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿੱਥਿਆ

ਰੁਕ ਗਈ ਇੱਕ ਅਨੋ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ।

ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਵੀ ਚਿੰਤਨ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਵਿਜ਼ਨ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਰੁਝਾਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਕ ਅੰਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮਨ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ:-

ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਅਸਤਿੱਤਵਵਾਦੀ ਹਾਂ

ਛਿਣ ਛਿਣ ਜਿਉਂਦੇ ਹਾਂ

ਇਕ ਛਿਣ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੈ:

ਕਿਸੇ ਨੇ ਭਲਾ ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਤੇਰੀ ਵਫ਼ਾ ਮੰਗੀ ਹੈ?

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਕ ਉਚਾਈਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ

ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਗਿਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਸਮਰੱਥ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕ ਰਹੇ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਮਾਰਗ (1965), ਮਖੌਟੇ (1970), ਅਸਲ ਗੱਲ (1974), ਕਾਲੇ ਦਿਨ (1978), ਸਫ਼ਰ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ (1983), ਅੱਗ ਦਾ ਬੂਟਾ (1986), ਸ਼ਬਨਮ ਨਹੀਂ ਆਈ (1988), ਨਿੱਤਰੇ ਪਾਣੀ (1991), ਉਦਾਸ ਹੋਈ ਕਵਿਤਾ (1993), ਸਤਲੁਜ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ (1993), ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਵੇਦਨਾ (1993), ਜੰਗਨਾਮਾ ਪੰਜਾਬ (1994), ਰੰਗ ਆਪੋ ਆਪਣਾ (2000), ਮੁਖਬਰੀ ਕਰਦੇ ਦਿਨ (2002) ਦੋਸਤੀਨਾਮਾ(2005), ਮੇਰੇ ਬੋਲ(2009), ਮੇਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ(2010), ਸੀਂਧਿਆ ਵੇਲੇ(2016) ਛਪੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ ਆਲੋਚਨਾ, ਰੇਖਾ ਚਿਤਰ, ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ, ਅਤੇ ਡਾਇਰੀ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚਿਰਾਗ ਰਸਾਲਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ। ਹਰਭਜਨ ਹੁੰਦਲ ਲੋਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਪ ਕੇ ਕਵੀ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰਕੂ ਸੋਚ ਖਿਲਾਫ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਝੰਡਾ ਚੁੱਕੀ ਰੱਖਿਆ। ਜੰਗਨਾਮਾ ਪੰਜਾਬ ਉਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਗਤਾਰ

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਚੱਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੁਰ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਅਤੇ ਲੋਟੂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ: ਰੁੱਤਾਂ ਰਾਂਗਲੀਆਂ (1957), ਤਲਖੀਆਂ ਰੰਗੀਨੀਆਂ (1960), ਦੁੱਧ ਪੱਥਰੀ (1961), ਅਧੂਰਾ ਆਦਮੀ (1967), ਲਹੂ ਦੇ ਨਕਸ਼ (1973), ਛਾਂਗਿਆ ਰੁੱਖ (1976), ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਜੰਗਲ (1980), ਜਜ਼ੀਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰ (1983), ਚਨੁੱਕਰੀ ਸ਼ਾਮ (1991). ਜੁਗਨੂੰ ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ (1992), ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪੈੜਾਂ (1999), ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਸਮੁੰਦਰ (2001) ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ (2002) ਅਤੇ ਮੌਮ ਦੇ ਲੋਕ (2006)। ਕਵੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਇੱਕ ਸਿਰੜੀ ਖੋਜੀ, ਯੋਗ ਸੰਪਾਦਕ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਅਨੁਵਾਦਕ ਵੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖੀ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਵੀ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗੀਤ ਵੀ ਲਿਖੇ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪਕਿਆਈ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਕੱਢ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਰੰਗ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:-

ਜੇ ਦਸਤਕਾਂ ਵੀ ਸੁਣ ਕੇ, ਤੂੰ ਖੋਲਿਆ ਨਾ ਬੂਹਾ, ਉਸ ਸਾਂਵਰੀ ਘਟਾ ਨੇ, ਬਾਹਰ ਹੀ ਬਰਸ ਜਾਣਾ।

ਜੇ ਸਿਰ ਲੁਕਾਇਆ ਤਾਂ ਪੈਰ ਨੰਗੇ,
ਜੇ ਪੈਰ ਕੱਜੇ ਤਾਂ ਸਿਰ ਅਲਾਣਾ,
ਹੁਨਾਲ ਛਾਂ ਨਾ ਸਿਆਲ ਬਾਲਣ,
ਮੈਂ ਐਸੇ ਐਸੇ ਵੀ ਵਕਤ ਵੇਖੇ।

ਯਤਨ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਹਰੇਕ ਤਾਜਰ,
ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਮੈਂ ਨਾ ਵਿਕਿਆ
ਹਜ਼ਾਰ ਤੰਗੀ ਸਹੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ,
ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨੇ ਵਕਤ ਵੇਖੇ।
ਨਾ ਕੋਈ ਮਕਤਲ ਡਰਾ ਸਕੇਗਾ,
ਨਾ ਕੋਈ ਕਾਤਿਲ ਝੁਕਾ ਸਕੇਗਾ,
ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਖੇ ਪੜਾ ਨੇ ਵੇਖੇ,
ਮਕਾਮ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸਖਤ ਵੇਖੇ।

ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ

ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਛੋਟੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੰਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਸ਼ ਦੇ ਪੱਤੇ (1962), ਸ਼ਤਰੰਜ ਦੀ ਖੇਡ (1965), ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਖਲਾਅ (1967) ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੁਰਿਆ ਹੈ (1973), ਇਕੋਤਰ ਸੌ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਮਹਾਂਭਾਰਤ (1977), ਮੈਂ ਜੋ ਪੈਗੰਬਰ (1979), ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਨੇਤਰਹੀਣ (1981), ਸ਼ਬਦ ਨੰਗੇ ਹਨ (1982), ਲਿਖਤਮ ਕਾਲਾ ਘੋੜਾ (1983), ਧਰਤੀਨਾਮਾ (1980), ਸਰਾਪੇ ਸਮਿਆ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ (1993) ਅਤੇ ਸੂਰਜਨਾਮਾ (1997) ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:-

ਸੂਝਾਂ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ

ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਜਨਮਦਾ

ਇਕ ਸਤਮਾਹੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗੂ

ਛਿਣਾਂ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਰ ਮੁਕ ਜਾਂਦਾ

ਬਚਦਾ ਜੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਪੈ ਕੇ

ਸੜ ਸੁਕ ਜਾਂਦਾ

ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਕਦੇ ਕਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਨਬੀਅਤ ਉਸ ਉਪਰ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਉਸ ਦਾ ਨਾਇਕ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਖਲਜਗਣਾਂ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਤਾਂ ਕਵੀ ਆਪ ਹੀ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਖਤਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਮੈਂ ਕੇਂਦਰਤ ਨਿੱਜੀ ਰੁਦਨ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੈਂ ਕੇਂਦਰਤ ਨਿੱਜੀ ਰੁਦਨ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਰਥ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਯਤਨ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਛੁਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਦੇ ਸਗੋਂ ਕਾਵਿ ਲਈ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹਨ।' ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਭਟਕਣ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਂਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਜੀਅ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ
ਕਿੰਜ ਆਪਣੇ ਸਾਹਾਂ ਨੂੰ ਲਭਦੇ
ਦਿਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਵਿਚ ਆਪਾਂ ਭਟਕ ਰਹੇ ਹਾਂ
ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਿਕਰੀ ਹੈ ਜੰਮੀ
ਤਾਲੂ ਨੂੰ ਲਗੀਆਂ ਨੇ ਜੀਭਾਂ
ਧੱਕ ਧੱਕ ਕਰਦੇ ਸੀਨੇ ਸਾਡੇ
ਦੇਆਂ ਦੇ ਇਕ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਵਿਚ
ਆਪਾਂ ਪੁੱਠੇ ਲਟਕੇ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਾਰੀ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਾਲਜ ਅਧਿਆਪਕ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ: ਕਰੁਣਾ (1960), ਕਚਨਾਰ (1962), ਕੰਜਕਾਂ (1965). ਕਾਇਆ ਦੇ ਰੁੱਖ (1968), ਅੱਥਰਾ ਘੋੜਾ (1975), ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਸਲੀਬ ਤੱਕ (1985), ਪਰਤ ਦਰ ਪਰਤ (1987), ਕਾਸ਼ਨੀ ਧੁੱਪਾਂ (1988), ਸੁੱਕੇ ਪੱਤੇ ਦੀ ਦਸਤਕ (1995), ਗਜ਼ਾਲ (1999)। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਛਪੇ ਅਤੇ ਇਕ ਕੁਕਨਸ ਹੋਰ (2005) ਨਾਂ ਹੇਠ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਛਪੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਬਰਨਾਲੇ ਤੋਂ ਤ੍ਰੈਮਾਸਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਮੁਹਾਂਦਰਾ' ਕੱਢਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਕਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਰਲਵਾਂ ਮਿਲਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:-

ਪਾਰਕਰ ਦੇ ਪੈੱਨ ਦੀ
ਨਿੱਬ ਟੁੱਟ ਗਈ ਹੈ
ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ
ਕਿਸਾਨਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ
ਹੋਰ ਵੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਦੇ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਗਿੱਲ

ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ : ਸ਼ਗਨ(1963). ਸਫ਼ਰ ਤੇ ਸੂਰਜ(1967), ਗੁੰਗਾ ਦਰਦ(1987), ਆਵਾਜ਼(1998) ਹੁਣ ਧੀਆਂ ਦੀ ਵਾਰੀ(2005), ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਰੁੱਤ (2007) ਉਦੈ ਤੋਂ ਅਸਤ ਹੋਣ ਤੀਕ, ਮਨ ਦਾ ਅਥਰਾ ਘੋੜਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਗਿੱਲ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤਿ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਹੈ। ਛੱਟਾ ਚਾਨਣਾਂ ਦਾ ਦੇਈ ਜਾਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਹ ਲਹਿਰ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਟਿਕ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਸ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਭੰਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੌਧਿਕ ਹਲਕਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਸਨ। ਇਹ ਕਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਸ਼ਾਦਾਂ ਦਾ ਜਾਹਰ ਰੂਪ ਸਨ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨਿੱਜੀ ਆਕਾਖਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਵੀ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਈ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੋ ਕਾਵਿ ਲਹਿਰ ਕੋਈ ਚਮਤਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਵਾਵਰੋਲੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਈ ਅਤੇ ਅੱਧੇ ਪੌਣੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਥਲ ਹੋ ਗਈ।

2.5 ਸੁਹਜਵਾਦੀ/ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਂਦਰਿਤ/ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ (ਤੀਸਰੀ ਪੀੜੀ)

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਦੌਰ ਛੇਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਕਾਵਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੇ ਕਾਵਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੌਰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਵਿਗਠਨ ਤੇ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਤਿੰਨ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਵਿਗਸਣ ਦਾ ਕਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਸਪਸ਼ਟ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਕੋ ਕਵੀ, ਇਕੋ ਵਾਚ ਜਾਂ ਇਕੋ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਭਾਵ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਬਦਲਦੇ ਤੇ ਜਟਿਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ, ਨਿਜਪਰਕ ਹੋਂਦ ਦੀਆਂ ਬਹੁਪਰਤੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਇਕਹਿਰੇ, ਸਤਹੀ ਤੇ ਇਕੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਵਿਕ ਉਚਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੌਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਦੌਰ ਹਨ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਤੀਸਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਯਥਾਰਥ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦੁਫਾੜ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦੁਫਾੜ ਹੋ ਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਗੁਟ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਕਪੱਖੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅੱਗੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਲਗਭਗ 20 ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਗੰਭੀਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਕਟ, ਆਰਥਿਕ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਇਸ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਉਚਾਰ ਹੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਾਵਿਕ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਹਾਜਰ ਹਨ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਹਜ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆੰਤਰਿਕ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ, ਤਰਕਾਂ ਵਿਤਰਕਾਂ, ਇਛਾਵਾਂ, ਅਪ੍ਰਵਰਤੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਰ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਵਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਨਿਰਪੇਖ ਸਤਾ ਦੂਜੇਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਰੋਕਾਰ ਮੁੱਖ ਟੇਕ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਮਨੋਬਚਨੀ, ਸਵੈਗਤ ਕਥਨ, ਇਕਬਾਲੀਆ ਬਿਆਨ, ਤਨਜ਼ ਅਤੇ ਸਵੈ ਕਟਾਖਸ਼ ਮੂਲ ਕਾਵਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਵਜੋਂ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਚਾਰ, ਐਲਾਨ ਜਾਂ ਨਾਹਰੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੁਹਜਭਾਵੀ, ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਸੰਬੋਧਨੀ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।' (ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਪੰਨਾ-49) ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਸੀਂ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸ. ਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ, ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਭੂਸ਼ਨ ਧਿਆਨਪੁਰੀ ਆਦਿ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ

ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰਵਕਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਦੋਹਾਂ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਵਜੋਂ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਵੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਲੋਚਕ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਪੂਰੀ ਪਕੜ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ: ਲਾਸਾਂ (1956), ਅਧਰੈਣੀ (1962), ਨਾ ਧੁੱਪੇ ਨਾ ਛਾਵੇਂ (1967). ਸੜਕ ਦੇ ਸਢੇ ਉਤੇ (1970), ਮੈਂ ਜੋ ਬੀਤ ਗਿਆ (1970), ਅਲਫ ਦੁਪਹਿਰ (1972), ਟੁੱਕੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਵਾਲੇ (1977), ਮਹਿਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਦਰੇ ਨਾ ਮਾਰੀ (1983), ਅਲਵਿਦਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ (1984), ਮਾਵਾਂ ਧੀਆਂ (1989), ਨਿੱਕ-ਸੁੱਕ (1989), ਮੇਰੀ ਕਾਵਿ-ਯਾਤਰਾ (1989). ਚੌਥੇ ਦੀ ਉਡੀਕ (1991), ਰੁੱਖ ਤੇ ਰਿਸ਼ੀ (1992), ਮੇਰਾ ਨਾਉਂ ਕਬੀਰ (2000) ਆਦਿ । ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸਫ਼ਰ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ। ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਗੀਤ ਵੀ ਲਿਖੇ, ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ, ਲੰਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਵਕਾਵਿ ਨਾਟ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਜਿੱਥੇ ਹਲਕੇ ਫੁਲਕੇ ਪ੍ਰਗੀਤ ਲਿਖੇ ਹਨ ਉਥੇ ਬੌਧਿਕ ਪਕਿਆਈ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਕਤਾ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਗਹਿਰਾਈ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਜਿੱਥੇ ਤੇਰੇ ਹਜ਼ੂਰ ਮੇਰੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ, ਕੇਵਲ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਅਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੱਕ ਵਰਗੀਆਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਣਾ ਕੇ ਵੱਡਮੁੱਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਉਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਲਘੂਤਾ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ 'ਰੁੱਖ ਤੇ ਰਿਸ਼ੀ' ਵਰਗੀ ਲੰਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰਚਨਾ ਰਚਦਾ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 'ਤ੍ਰੇਲ ਤੁਪਕਾ' ਵਰਗੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਸਦਕੇ ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਸਰਸਵਤੀ ਐਵਾਰਡ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਆਦਿ ਵਕਾਰੀ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਨਮੂਨੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹਨ:-

(ੳ) ਵੇ ਮੈਂ ਭਰੀ ਸੁਗੰਧੀਆਂ ਪੇਣ
ਸੱਜਣ ਤੇਰੇ ਬੂਹੇ
ਵੇ ਤੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਤਕ ਲੈ ਕੋਣ
ਸੱਜਣ ਤੇਰੇ ਬੂਹੇ।

(ਅ) ਅੱਧੀ ਰਾਤੀ ਕੰਜਕਾ ਜਾਗੀ,
ਮਾਂ ਨੂੰ ਪਈ ਜਗਾਏ।
ਮਾਏ ਨੀ ਮੇਰੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਚਾਨਣ
ਮੈਨੂੰ ਪਿਆ ਬੁਲਾਏ।

(ੲ) ਪ੍ਰਭ ਜੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਅਵਤਰੇ
ਹਰਨਾਖਸ਼ ਨਹੀਂ ਮਰੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਤਿਤਵੀ
ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ:-

ਕਵੀ ਦਰਪਣ 'ਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਖੰਡਿਤ ਜਿਹਾ ਦੀਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਅਬਾਜ਼ੂ ਹੱਥ, ਅਧੜ ਗਰਦਨ, ਅਸਿਰ ਮੱਥਾ ਕਿਸੇ ਬੁਰਕੀ ਹੋਈ ਤਸਵੀਰ ਦੇ
ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਹਿੱਸੇ
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਬਾਕੀ
ਆਪਣਾ ਸਗਲ ਦੀਦਾਰ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ।

ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰੋਲ ਆਤਮ-ਦਵੰਦ ਦਾ ਹੀ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਤਿੱਖੇ ਵਿਅੰਗ
ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਵੀ ਹੈ।

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਚਕਿਤਸਾ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਚੇਤਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ
ਡਾਕਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੀ.ਜੀ.ਆਈ. ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ

ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸਿਹਤ ਸੰਗਠਨ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਨੂੰ ਨਵ- ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਬੌਧਿਕ ਕਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ 'ਅਸਲੇ ਤੇ ਓਹਲੇ' 1955 ਵਿੱਚ ਛਪਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਮੇਰੇ ਸਸੇ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਗੀਤ (1957), ਸਿਮਰਤੀ ਦੀ ਕਿਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ (1975), ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਛੁਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ (1978), ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਸਰੋਵਰ 'ਚੋਂ (1981), ਸਤਿ ਸੁਹਾਨ (1981), ਨਾ ਇਹ ਗੀਤ ਨਾ ਇਹ ਬਿਰਹੜਾ (1983), ਬਿਰਥੇ ਹੇਠ ਸਭਿ ਜੰਤ (1989), ਗੀਤ ਮੇਰਾ ਸੋਹਿਲਾ ਤੇਰਾ (1991), ਸੁਗੰਧ ਆਬਨੂਸ ਦੀ (2004) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਕੋਈ ਨਾਉਂ ਨਾ ਜਾਣੇ ਮੇਰਾ' (2000) ਨਾਂ ਹੇਠ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਬਰਾੜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਨੇਕੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਧਾਰਾ ਦਾ ਹੀ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਰੰਗ ਭਾਰੂ ਹੈ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਮਿਸ਼ਰਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਨੇਕੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਦਵੰਦ ਵੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਉਹ ਗਿਆਨ-ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਮਾਰਗ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਮ ਸੱਚ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਅੰਤਮ ਸੱਤਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਲਈ ਖੋਜੀ ਤੇ ਮਿਹਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ'(ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 168.) ਪੇਸ਼ ਹਨ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ :-

(ੳ) ਸੰਕਿਆਂ ਨੇ ਢਾਏ ਸਭ ਮੀਨਾਰੇ

ਧਰਮਾਂ, ਭਰਮਾਂ, ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ

ਅੱਜ ਇਸ ਮਲਬੇ ਦੀ ਢੇਰੀ ਤੋਂ

ਸੂਝ ਨਵੇਰੀ ਜਾਗੀ।

ਉਪਜੇ ਨਵੇਂ ਖਿਆਲ

ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਖੋਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਲਦੀ ਹੀ ਥੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਜਾਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਕ ਵਿਰਾਟ ਪਸਾਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਦੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਅਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ

ਜਦ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸਤ ਦੇ ਟੇਕ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੀਮਿਤ ਤੱਥਾਂ ਉਪਰ ਹੈ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਮ ਨਿੱਤ ਮੇਟ ਰਿਹਾ ਹੈ?

ਇੰਜ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਅੰਤਰਮਨ ਦੀ ਸਮਾਧੀ, ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਡਾ. ਨੇਕੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਛੋਹਾਂ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਸਦੇ

ਕਿਤੇ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗਹਿਰਾਈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਰੋਗਾਂ ਦਾ ਮਾਹਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਾਨਸਿਕ ਸੁਹਜ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਅੱਖੀਓ ਨੀ ! ਜਾਚ ਸਿਖੇ ਵੇਖਣ ਦੀ

ਰੂਪ ਦੁਹਾਈਆਂ ਦਿੱਦਾ ਨੀ।

ਇਹ ਲਿਸ਼ਕੰਦੜਾ ਕੱਚ, ਪਰਦਾ

ਸੋਹਣਾ ਪਾਰ ਵਸੋਂਦਾ ਨੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾ. ਨੇਕੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰੰਗ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

(ੳ) ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਬੰਦਾ

ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਬੰਦਾ

ਇਕ ਸਜਰੇ ਵਿਸਮਾਦ ਜਹੇ ਵਿੱਚ

ਗੁੰਮਦਾ ਗੁੰਮਦਾ ਜਾਏ।

(ਅ) ਮੇਰਾ ਰਸੀਆ ਮਨ ਤਾਂ ਬਸ

ਕਿਸੇ ਸੁਹਜ ਦਾ ਸਵਾਲੀ ਹੈ।

ਇਉਂ ਡਾ. ਨੇਕੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਹਜ ਸਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਭਾ ਮੰਡਲ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੁਹਜ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ. ਸ. ਮੀਸ਼ਾ

ਐਸ.ਐਸ. ਮੀਸ਼ਾ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮੱਧਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦੰਭ, ਬੇਪ੍ਰਤੀਤੀ, ਭਟਕਣਾ, ਤਲਾਸ਼ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੋਗਲੇ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਸੂਖਮ ਤਨਜ਼ਮਈ ਤੇ ਟਕੋਰ ਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪਰਦਾ ਫਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਤਸ਼ਬੀਹਾਂ ਚੁਣ ਕੇ ਕਾਵਿਕ ਨਵਾਂਪਨ ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਮੋਹਰੀ ਹੈ। ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਾਜਗੀ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੀਸ਼ਾ ਅਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾ ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦੇ ਉਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੱਤ ਹਾਜ਼ਰ ਹਨ, ਜੋ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੰਜੀਦਗੀ ਅਤੇ ਡੂੰਘਿਆਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਮਧਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਮੋਹਭਾਵ ਮਾਨਸਕਤਾ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਤੁਰਕਾਂ ਅਤੇ

ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੂਖਮ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਧਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਅੰਰਤ ਮਰਦ, ਪਤੀ ਪਤਨੀ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਦੋਗਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਫਰੋਲਦਾ ਹੈ।'(ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 51) ਇਉਂ ਮੀਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਮਾਹਰ ਹੈ।

ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਚੁਰੱਸਤਾ', 'ਦਸਤਕ', 'ਕੱਚ ਦੇ ਵਸਤਰ', 'ਧੀਮੇ ਬੋਲ', ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਮੀਸ਼ਾ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਸਰਲ ਤੇ ਸਫਲ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਇਸ਼ਕ ਉਪਰ ਉਸ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਕਾਮ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਰਲਗੱਡ ਹੋਏ ਪਏ ਹਨ। ਚੀਕ ਬੁਲਬੁਲੀ, ਸੁੱਭ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ:-

ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਵੇਰਾ ਹੈ

ਤੇਰਾ ਹੈ ਨਾ ਮੇਰਾ ਹੈ।

ਦਿਨ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਕੱਟਦੇ ਹਾਂ,

ਘਰ ਤਾਂ ਰੈਣ ਬਸੇਰਾ ਹੈ।

ਇਕੋ ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਦਾ,

ਵੱਖਰੋ-ਵੱਖਰਾ ਘੇਰਾ ਹੈ।

ਮੀਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਸਤਾਨਾ ਸ਼ਾਇਰ ਸੀ। ਕਾਂਜਲੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਣ ਕਾਰਣ 1986 ਈ. ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਬੇ ਵਕਤ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਘਾਟਾ ਪਿਆ।

ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ

ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਸੁਣਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਨੌਜਵਾਨ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮਕਬੂਲਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਰੰਗਤ ਵਾਲੀ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੱਜਰੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਵਾਲੇ ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਨਵੇਕਲਾ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਉਹ ਏਨਾ ਮਕਬੂਲ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਰਸਕ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਉਚੀ ਸੁਰੀਲੀ ਸਰੋਦੀ ਕਵਿਤਾ ਗਾ ਕੇ ਸਟੇਜਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਨਵੀਂ ਕਾਵਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਉਹ ਮਾਣਯੋਗ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਪੇਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪਟਵਾਰੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਬੈਂਕ ਕਲਰਕ ਵੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਵਿਤਾ ਵੱਲ ਉਸ ਦੀ ਖਿਚ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸੀ। ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਦਰਦ ਤੇ ਪੀੜਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧੁਰ ਆਤਮਕ ਮੰਡਲਾਂ ਤਕ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਵੇਦਨਾ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।' ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਧੁਰ ਅੰਦਰੋਂ ਜੋੜਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸਿਖਰਲੀਆਂ ਕਾਵਿ ਮਹਿਫਲਾਂ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਬਣਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ "ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਪਰਾਗਾ", 'ਲਾਜਵੰਤੀ', 'ਆਟੇ ਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ', 'ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰੋ, 'ਬਿਰਹਾ ਤੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਤੇ 'ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਦੀਆਂ

ਆਹੀ, ਮੈਂ ਤੇ ਮੈਂ, ਆਰਤੀ, ਆਲਵਿਦਾ, ਬਿਰਹੜਾ, ਅਸਾਂ ਜੋਬਨ ਰੁੱਤੇ ਮਰਨਾ ਆਦਿ ਹਨ। 'ਮੈਂ ਤੇ ਮੈਂ' ਉਸ ਦੀ ਸਵੈ-ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਕਾਵਿ ਜੁਗਤ ਆਧਾਰਿਤ ਲੰਮੀ ਨਜ਼ਮ ਹੈ। ਲੂਣਾ ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲੂਣਾ ਜਰੀਏ ਉਸ ਨੇ ਸਵੈਦਨਾ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲਿਆ ਹੈ:-

ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—

ਪਿਤਾ ਜੇ ਧੀ ਦਾ ਰੂਪ ਹੰਢਾਵੇ,

ਲੋਕਾ ਵੇ ਤੈਨੂੰ ਲਾਜ ਨਾ ਆਵੇ।

ਜੇ ਲੂਣਾਂ ਪੂਰਨ ਨੂੰ ਚਾਹਵੇ

ਚਰਿਤਰਹੀਣ ਕਿਉਂ ਕਹੇ ਜੀਭ ਜਹਾਨ ਦੀ।

ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਾ ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਧੁਰ ਡੂੰਘ ਤੱਕ ਧਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਸਦਾ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਸਰਦਾ ਹੈ:-

ਹੈ ਤੈਨੂੰ ਦਿਆਂ ਹੰਝੂਆਂ ਦਾ ਭਾੜਾ

ਨੀ ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਪਰਾਗਾ ਭੁੰਨ ਦੇ

ਭੱਠੀ ਵਾਲੀਏ ਚੰਬੇ ਦੀਏ ਡਾਲੀਏ

ਨੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਪਰਾਗਾ ਭੁੰਨ ਦੇ।

ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਦੁੱਖ ਦੇ ਮਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਨਹੀਂ, ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਯੋਗੀ ਪਿਆਰ ਗੀਤ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਸਦਾ-ਬਹਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਵਿਚ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਹਥਿਆਰ ਹਨ। ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਜਦੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।' ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਲਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰਲਾ ਕਵੀ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਮਾਨਵੀ ਸਵੈਦਨਾ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਲਹਿਰ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੇ ਭਾਵੁਕ ਵਹਾਅ ਲਈ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਹਨ। ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਘੇਰਿਆ ਕਿ ਉਹ ਚਾਹ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਿਆ:-

ਅਸਾਂ ਤਾਂ ਜੋਬਨ ਰੁੱਤੇ ਮਰਨਾ

ਮੁੜ ਜਾਣਾ ਅਸੀਂ ਭਰੇ ਭਰਾਏ

ਹਿਜਰ ਤੇਰੇ ਦੀ ਕਰ ਪਰਕਰਮਾ।

ਜੋਬਨ ਰੁੱਤੇ ਜੇ ਵੀ ਮਰਦਾ,

ਫੁੱਲ ਬਣੇ ਜਾਂ ਤਾਰਾ।

ਜੋਬਨ ਰੁੱਤੇ ਆਸ਼ਕ ਮਰਦੇ,

ਜਾਂ ਕੋਈ ਕਰਮਾ ਵਾਲਾ।

ਜਾਂ

ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰ ਸਿਰ ਤੇ ਮੇਰਾ ਢਲ ਚਲਿਆ ਪਰਛਾਵਾਂ।

ਕਬਰਾਂ ਉਡੀਕਦੀਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਜਿਉਂ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਵਾਂ

ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਇਹ ਲਾਈਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਰੰਗ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ :

ਸਾਲਾ ਬਾਂਝ ਮਰੀਵਣ ਮਾਪੇ

ਢਿਡੋਂ ਭੁੱਖਣ ਭਾਣੇ

ਉਸ ਘਰ ਜੰਮੇ ਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ੀਸ਼ੇ

ਜਿਸ ਘਰ ਹੋਣ ਨਾ ਦਾਣੇ

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਨਿੱਜਪਰਕ ਛੋਹਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਖਾਸੇ ਪੱਖੋਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਗੋਂ ਨਵੀਨ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਯੁਕਤ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਭਰਨ ਵਾਲਾ ਸਮਰੱਥ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਬੌਧਿਕ ਵਿਅੰਗ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਜੁਗਤ ਹੈ।

ਕਾਹਨੂੰ ਬਾਲਦੈਂ ਬਨੇਰੇ ਉਤੇ ਮੋਮਬਤੀਆਂ

ਲੰਘ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਚੋਂ ਹਵਾਵਾਂ ਤੱਤੀਆਂ..... ।

ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਮਿਲ, ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਚੰਦ, ਭੂਸ਼ਨ ਧਿਆਨਪੁਰੀ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2.6 ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸੱਤਰਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਕ ਪਰਿਪੱਕ ਅਤੇ ਲੰਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰ ਇਸੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਣਤਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਰੇਖਾਕਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਕ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਡਾ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਅੰਸ਼' ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ ਭੂਮੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ 'ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ' ਅੰਸ਼ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੀ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਬਣਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ ਭੂਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਵਾਦ ਇਸ ਦੀ ਅਗਰਭੂਮੀ ਹੈ।' (ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ 222)

ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਖੰਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ/ਪਾਰਟੀ ਵੀ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀ ਰਾਜਸੀ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮੱਤਭੇਦਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਵਾਦ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੱਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਮੂਵਮੈਂਟ ਸ਼ੁਰੂ ਕੇ ਦਿੱਤੀ। ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ 'ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਬੁਲੰਦ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਲਹਿਰ ਉਭਰੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਹੁੰਗਾਰੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਕਵਿਤਾ, ਵਿਦਰੋਹੀ ਕਵਿਤਾ, ਜੁਝਾਰੂ ਕਵਿਤਾ, ਇਤਿਹਾਸਮੁਖ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਨਿਖੇੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਹੀ ਦੋ ਅਹਿਮ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ। ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮਕਾਨਕੀਪੁਣੇ, ਨੀਰਸ ਦੁਹਰਾਓ, ਮਹਿਜ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਬਿੰਬਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅੱਗੇ ਨਵੀਆਂ ਵੰਗਾਰਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ। ਖਾਸ ਕਰ ਅਮਨ, ਯੁਧ, ਇਨਕਲਾਬ, ਸਮਾਜਵਾਦ, ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼, ਲੋਕਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਰੋਮਾਂਸਕਾਰੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਦੂਸਰਾ ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਮਧਸ਼ੈਣਿਕ ਨਿਜਮੂਲਕ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੀਮਾ, ਸਵੈਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਸਮਾਜਕਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਉਦਾਸੀਨਤਾ, ਭਵਿਖਮੁਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਭਾਵ ਕਾਰਣ ਰੱਦ ਕੀਤਾ। ਤੀਸਰੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਤਿਖੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਸਫੋਟ, ਬੁਰਜੂਆ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉਤੇ ਤਿਖੇ ਹਮਲੇ, ਮਧਸ਼ੈਣਿਕ ਦੰਭ ਦਾ ਖੰਡਨ ਤੇ ਲੋਕ-ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤਰਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ।'(ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ, ਪੰਨਾ 54)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਰਾਜਸੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਲਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਮਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ

ਵਿਦਰੋਹੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਬਰਾੜ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜੁਝਾਰ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾ ਦਾ ਭਾਵ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਰਾਜਸੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਉਸ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ 'ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੇਤਨਾਮੁਖੀ' ਕਵਿਤਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰੰਭ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸ਼ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਲੋਹ ਕਥਾ' ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ, ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਖਟਕੜ, ਪ੍ਰੋ. ਲੋਕ ਨਾਥ, ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ, ਹਰਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ, ਡਾ ਜਗਤਾਰ, ਮਹਿੰਦਰ ਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ, ਸੰਤ ਸੰਧੂ, ਅਦਿ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਗਲਾ ਵਿਸਤਾਰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ।

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਉਰਫ ਪਾਸ਼

ਪਾਸ਼ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਪੱਖੋਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਜਜ਼ਬਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹਸਤੀ ਦੀ ਦੁਖਾਂਤਕ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਟੂ ਜਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਕਰੜੇ ਹੱਥੀਂ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੇ ਦਮਨਸ਼ਿਲ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਨਿਆਰੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਲੋਹ ਕਥਾ(1970), ਉਡਦੇ ਬਾਜ਼ਾਂ ਮਗਰ(1974), ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ(1978) ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਧੁਨੀ ਏਨੀ ਸਸ਼ਕਤ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਹਾਸਲ ਬਣ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਉਪਰ ਉਂਗਲ ਵੀ ਧਰਦਾ ਹੈ:-

ੳ) ਮਾਸ਼ੂਕਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਓ

ਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਕਲਮ ਦੀ ਨੋਕ ਬਾਂਝ ਹੈ

ਤਾਂ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦਾ ਗਰਭਪਾਤ ਨਾ ਕਰੋ।

(ਅਤੇ)

(ਅ) ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੇ ਕਵਿਤਾ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ,

ਅਸੀਂ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ।

ਚਾਂਦਨੀ ਜੇ ਓਹੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ,

ਅਸੀਂ ਸਿਉਂ ਕੇ ਪਾ ਲੈਂਦੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਲੋਕ ਹਿਤੂ, ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ, ਜ਼ਬਰ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਲੁੱਟੀਂਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਸੀ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵੀ ਇਸੇ ਦਾ ਹੀ ਅਗਲਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲਹਿਰ ਰਾਜਸੱਤਾ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਵੀ ਪਾਸ ਨਿਰੰਤਰ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ :-

ਅਸੀਂ ਲੜਾਂਗੇ ਸਾਥੀ, ਉਦਾਸ ਮੌਸਮ ਲਈ

ਅਸੀਂ ਲੜਾਂਗੇ ਸਾਥੀ, ਗੁਲਾਮ ਸੱਧਰਾਂ ਲਈ

ਅਸੀਂ ਚੁਣਾਂਗੇ ਸਾਥੀ, ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ

ਕਤਲ ਹੋਏ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾ ਕੇ

ਬੁਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾ ਕੇ

ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਪਏ ਰੱਟਣਾਂ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾ ਕੇ

ਅਸੀਂ ਲੜਾਂਗੇ ਸਾਥੀ ..

ਜਦੋਂ ਬੰਦੂਕ ਨਾ ਹੋਈ, ਓਦੋਂ ਤਲਵਾਰ ਹੋਵੇਗੀ

ਜਦੋਂ ਤਲਵਾਰ ਨਾ ਹੋਈ, ਲੜਨ ਦੀ ਲਗਨ ਹੋਵੇਗੀ

ਲੜਨ ਦੀ ਜਾਚ ਨਾ ਹੋਈ, ਲੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪਾਸ ਸਿਰਫ ਲੋਟੂ ਜਮਾਤਾਂ ਅਤੇ ਦੋਗਲੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨਕ ਰਾਜਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਟੇ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਅਖੌਤੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਪੜਚੋਲ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਖੂਬੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਮੇਰੇ ਯਾਰੇ ! ਇਹ ਹਾਦਸਾ

ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵੀ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੀ

ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਹੁਸੀਨ ਹਰਫ ਨੇ

ਬਣ ਜਾਣਾ ਸੀ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦੇ ਪੈਂਡੇ

ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਸ਼ੇਰ ਵਰਗਾ ਸਿਰ

ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁਲਦਾ

ਅਸੀਂ ਹੀ ਤੱਕਣਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਯਾਰੇ ! ਇਹ ਹਾਦਸਾ

ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਧਾਰਣ ਪਰ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਅਸਲੋਂ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਗਰੀਬ, ਲਾਚਾਰ ਅਤੇ ਬੇਹੱਦ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿੱਚ ਢਾਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਸਸ਼ਕਤ ਅਤੇ ਜੋਰਦਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਹ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਰਵਕਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਦੀ ਹਵਾ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਰਜ, ਸੱਥਰ ਅਤੇ ਨਾਗ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਨੇ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਨ ਤੇ ਹੰਡਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਉਮਰ ਰਿਕਸ਼ਾ ਚਲਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਨਸਤਰਾਂ ਵਰਗੇ ਬੋਲ ਉਚਾਰੇ:-

ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸੁੱਟਦੇ ਨੇ

ਸਾਵੀ ਲਚਕੀਲੀ ਕਾਹੀ ਵਿੱਚ।

ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲੀਆਂ 'ਚ

ਗੋਰਿਆਂ 'ਚ

ਕੁੱਤਿਆਂ ਥੀਂ

ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਹੇਠੋਂ ਘੜੀਸਾਂਗੇ।

ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਦਲਿਤ ਸ਼ਾਇਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਚੀੜੀ ਜਾਤ ਪਾਤੀ ਬਣਤਰ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅਖੌਤੀ ਉਚਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਸਰੂਪ ਵਾਲੇ ਅਡੱਬਰ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀਏ,

ਪਰ ਜਾਤ ਕੁੜੀਏ!

ਸਾਡੇ ਸਕੇ, ਮੁਰਦੇ ਵੀ

ਇੱਕ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਜਲਾਉਂਦੇ

ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ

ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਜੁਝਾਰੂ ਕਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਦਰਦ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਜਨਮ 20 ਅਪ੍ਰੈਲ 1939 ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਧੰਨ ਕੌਰ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ, ਪਿੰਡ ਰਾਏਸਰ, ਤਹਿਸੀਲ ਬਰਨਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਗਰੀਬ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਵੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਸ਼ਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਹੂ ਭਿੱਜੇ ਬੋਲ (1971), ਸੈਨਤਾਂ (1976), ਚੌ-ਨੁਕਰੀਆਂ ਸੀਖਾਂ (1978), ਲਹੂ ਤੋਂ ਲੋਹੇ ਤਕ (1979) ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵੀ ਛਪੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਦੌਰ ਦਾ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਕਵੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੁਹਜ ਭਰਪੂਰ ਅਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਰੇਣੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਲੰਮੀ ਹੋਕ ਵਿੱਚ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਭੀੜ ਨੂੰ ਕੀਲ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਖਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਕੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਈ ਕੋਈ ਓਹਲਾ ਵਰਤਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਹਲੜ, ਮੁਨਾਫੇਖੋਰ, ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ, ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਗੱਠਜੋੜ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲਿਖਦਿਆਂ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਲੁੱਟ 'ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਂਗਲ ਰੱਖੀ।"(ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 183) ਇਉਂ ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅਤਾ ਲੋਕ ਕਵੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਕੇ ਟੱਕਰਦਾ ਸੀ:-

ਮੇਰੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਵਾਲਿਓ,
ਕਿਉਂ ਪੀਵੇਂ ਰੱਤ ਬਹਾਰਾਂ ਦੀ
ਧਰਤੀ ਹੈ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ,
ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਦੀ

ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਇਕ ਲੋਕ ਕਵੀ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਰੁਤਬਾ ਉਸ ਕਾਵਿ ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਕਮਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਥੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਧਾਰਮਿਕ ਪਖੰਡ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ, ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰਸ਼ਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਗਤਾਰ

ਡਾ ਜਗਤਾਰ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਚੇਤਨ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਇਕਾਗਰਤਾ, ਸਮਤੋਲ ਅਤੇ ਮਿਆਰੀ ਸਤਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤਾਰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਉਚਤਮ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਖੂਬੀਆਂ ਦਾ ਅਗਲੇਰੀ ਜੁਝਾਰੂ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਸੁਮੇਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੁਹਿਰਦ ਪ੍ਰਤਿਬਧਤਾ ਕਾਇਮ ਰਖੀ, ਪਰ ਨਾਲੇ ਨਾਲ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਗੁਰਬਤ ਤੇ ਜਹਾਲਤ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ, ਭੈੜੇ ਕਾਰਾਂ-ਵਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸੰਕੋਚ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਅਮੀਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਭਾਰੂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਵੇਂ ਸੁਰ ਵਿਚ ਮੁਖਾਤਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੇਖੌਫ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ, ਦਰਿੰਦਗੀ, ਵਹਿਸ਼ੀਪਣ, ਅਯਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਭੰਡਦਾ ਅਤੇ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਸੂਮ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਜਗਤਾਰ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਨਹੀਂ, ਤ੍ਰਾਸਦ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਮਨੋਵਿਸ਼ਾਦ, ਵਪਾਰੂ ਪ੍ਰੇਮ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਬੁੜਚਿਰਤਾ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਤਾਂਘ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਹਨ। ਜਗਤਾਰ ਲਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਣਮੇਲਵੇ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਪਰਮਾਣਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਸਬੱਲ ਪ੍ਰੋਰਕ ਹਨ।'

ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਨਸ਼ਤਰ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਉਹ ਮੱਧਵਰਗੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੇ ਅਤਿ ਘਿਣਾਉਣੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਿੱਖੇ ਵਿਅੰਗ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਗੁੰਮ ਸੁੰਮ ਅਤੇ ਤੰਗ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ

ਉਸ ਨੇ ਦੀਵਾਰ ਤੇ

ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਿਆ ਜਿੰਦਗੀ,

ਦੂਜਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ

ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਆਜ਼ਾਦੀ

ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਦੀਵਾਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਜਿਹਨ ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ

ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ।

ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਬੰਦੇ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਬਾਰੇ:-

ਉਹ ਚਿੜੀ ਹੁਣ ਦਾਣੇ ਦੁਣਕੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਠਹਿਰਦੀ,

ਉਹ ਤਾਂ ਹੁਣ ਬਾਦਾਮ, ਪਿਸਤਾ ਤੇ ਮੁਨੱਕਾ ਖਾ ਰਹੀ।

ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਛੋਹ ਅਤੇ ਅਣਕਹੇ ਅਰਥ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸਮੱਰਥਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਵੀਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਤਨਜ ਉਸ ਦੇ ਮਨਭਾਉਂਦੇ ਕਾਵਿ ਹਥਿਆਰ ਹਨ : -

ਦਰਦ ਵੀ ਕਮ ਹੋ ਗਿਆ,
ਹਾਲਤ ਵੀ ਬਿਹਤਰ ਹੋ ਗਈ,
ਪਰ ਤਬੀਅਤ ਹੀ ਜ਼ਰਾ,
ਪਾਰੇ ਤੋਂ ਪੱਥਰ ਹੋ ਗਈ।

ਨੌਬੋ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮੁਲਵਾਨ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ :

ਕੋਣ ਬੀਜੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ।
ਕੀਤੀਆਂ ਏ ਪੇਸ਼ ਕਦੇ ਆਉਣੀਆਂ

ਮਗਰਮੱਛ ਦੇ ਅਥਰੂਆਂ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦਾ
ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ
ਤੁਹਾਡੇ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ
ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਹੁਕਮ ਦੇਣਾ ਹੈ
ਪਰ-ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰਨ,
ਰਹਿਮ ਮੰਗਣ
ਤੇ ਅਪੀਲਾਂ 'ਚ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ
(ਲਹੂ ਦੇ ਨਕਸ਼)

ਹਰਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ

ਹਰਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਰਗਰਮ ਕਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵੀ ਕੱਟਣੀ ਪਈ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਚੜ੍ਹਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਤਿਬਧਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਦਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਉਸਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪਿਘਲੇ ਹੋਏ ਪਲ, ਪੌਣ ਉਦਾਸ ਹੈ, ਪੰਖ

ਵਿਦੁਣਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਸਫਰਨਾਮੇ 'ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦਿਨ' ਅਤੇ ਰੂਸ ਬਾਰੇ 'ਯਾਦਾਂ ਮਿੱਤਰ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ' ਵੀ ਛਪੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਪਰਮੁੱਖ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਖਟਕੜ, ਸੰਤ ਸੰਧੂ, ਮਿੰਦਰਪਾਲ ਭੱਠਲ, ਗੁਰਦੀਪ ਪੂਰੇਵਾਲ, ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਆਦਿ ਕਵੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਗਲਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਖਟਕੜ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਰਗਰਮ ਕਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿੱਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਕਰੜੇ ਹੱਥੀਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ:-

ਪਰ ਅਸਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਕੇ

ਗੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਰੀਂਗਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਮੰਗਈ

ਸਿਰ ਉਠਾ ਕੇ ਬਿਜਲੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖ ਮਾਰਾਂਗੇ।

ਸੰਤ ਸੰਧੂ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਸ ਦੇ ਖਾਸ ਕਵੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਕਵੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਈ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ 1970 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੀਸ ਤਲੀ 'ਤੇ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:-

ਅਸਾਡਾ ਹੱਸਲਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚੇਗਾ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ,

ਸ਼ਹਿਰ ਤੇਰੇ 'ਚ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਪੈਂਦੇ ਨੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵੀ ਗੁਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਨਮੂਨਾ ਵੀ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ:-

ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਦਰਦ

ਮੈਨੂੰ ਬੇਹਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ

ਤੇ ਨੀਂਦ ਤਾਂ

ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਦੇ ਕੀੜਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮਿੰਦਰਪਾਲ ਭੱਠਲ ਦੇ ਕਾਵਿ ਖ਼ਿਆਲ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਝਾਰੂ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗੇ ਹਨ:-

ਪੈਰ ਸੂਲਾਂ ਤੇ ਵੀ ਨੱਚਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਬੁੱਤ ਬਣ ਕੇ ਪੀੜ ਨੂੰ ਜਰਨਾ ਨਹੀਂ।

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਤਾਉਮਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਸਤਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ' ਵਿੱਚ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:-

ਉਹ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ,

ਉਹ ਆਵੇਗਾ,

ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਬੰਦੂਕ ਹੋਵੇਗੀ

ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਮਧੁਰ ਰਾਗਣੀਆਂ ਦਾ ਸਾਜ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ

ਜਲਾਵਤਨ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਤਨ ਮਿਲੇਗਾ ਇੱਕ ਨਹੀਂ, ਦੋ ਨਹੀਂ, ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਵੀਅਤਨਾਮਾਂ ਵਿੱਚ

ਉਹ ਆਵੇਗਾ

ਭਵਿੱਖ ਸਾਡੇ ਕਦਮਾਂ 'ਚ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ

ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕੱਚੀ ਮਿੱਟੀ ਪੱਕੀ ਮਿੱਟੀ, ਕਰਕ ਕਲੇਜੇ ਮਾਹਿ, ਅਲਵਿਦਾ, ਖੁਸ਼ਾਮਦੀਦ, ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਿੱਤੇ ਹਨ:-

ਮੇਰੇ ਸਾਹਵੇਂ ਮੇਰੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ

ਨੇਜੇ ਤੇ ਉਛਾਲਣ ਦੀ ਖੇਡ ਖੇਡੇ

ਮੈਂ ਜੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ

ਕਤਲ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ

ਮਕਤਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਆਧਾਰ ਪਨਪਣ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਝੁਕਾਅ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਧਾਰ ਸਕੀਆਂ ਪਰ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਵਰਣਨ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ 1990 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਚਿੰਤਨ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਵ ਬਸਤੀਵਾਦੀ, ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਦੌਰ ਵੀ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਰਾਤਲਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ ਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਹ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਦੀ ਵੀ ਸੋਝੀ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਕਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਜਾਂ ਝੁਕਾਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ, ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਕਵਿਤਾ, ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਪਲਾਂ ਛਿਣਾ ਨੂੰ ਪਕੜਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਦਿ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਰਚਿਤ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਮਕਬੂਲ ਸ਼ਾਇਰ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਕੋਲਾਜ਼' ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਛਪਵਾਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 'ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹਰਫ਼, ਬਿਰਖ ਅਰਜ਼ ਕਰੇ, ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸੁਲਗਦੀ ਵਰਨਮਾਲਾ, ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ, ਪਤਝੜ ਦੀ ਪਜ਼ੇਬ, ਸੁਰਜਮੀਨ ਅਤੇ ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਦੀ ਵਹਿੰਗੀ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੇਤਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਵਿਕਸਤ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸੋਝੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ, ਦਰਦਾਂ, ਸੰਕਟਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਹਿਸਾਸ ਹਨ ਜਿਹਨਾ ਸਦਕਾ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰਖਣ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਸਾਮਿਅਕ ਤੇ ਸਰਵਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਿਦਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਵੇਲੇ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਜੁਬਾਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:-

ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਹਨੇਰ ਜਰੇਗਾ ਕਿਵੇਂ,

ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਸ਼ਮਾਦਾਨ ਕੀ ਕਹਿਣਗੇ।

ਗੀਤ ਦੀ ਮੈਂ ਤ ਇਸ ਰਾਤ ਜੇ ਹੋ ਗਈ,

ਮੇਰਾ ਜੀਣਾ ਮੇਰੇ ਯਾਰ ਕਿੰਝ ਸਹਿਣਗੇ।

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਿਆਰ ਵਿਹੁਣੀ ਹੋਂਦ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਰਹਿਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਮੁਨਾਫ਼ਾਖੋਰ ਬਿਰਤੀ ਅਤੇ ਦੁਜੈਲੀ ਫਿਤਰਤ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜਬੇ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਹੋ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਾਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ :

ਪੀਲੇ ਪੱਤਿਆਂ ਤੇ ਪੱਬ ਧਰ ਹਲਕੇ ਹਲਕੇ
ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਅਸੀਂ ਭਟਕੇ ਪੈਣਾਂ ਸੰਗ ਰਲ ਕੇ
ਨਾ ਤੇਰੇ ਦਰ ਨਾ ਮੇਰੇ ਦਸਤਕ ਹੋਈ
ਇਕ ਉਮਰਾ ਚਲੀ ਅਸੀ ਨਾ ਚੱਲੇ ਰਲ ਕੇ।

2.7 ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਚੁਰਸੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਚੁਰਾਨਵੇਂ ਤੱਕ ਚੱਲਿਆ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੌਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਡਰ ਅਤੇ ਖੌਫ਼ ਇਸ ਦੌਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਕਤਲ, ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਡਾ. ਜਗਤਾਰ, ਹਲਵਾਰਵੀ, ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ, ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਰਵਿੰਦਰ ਭੱਠਲ, ਅਨੂਪ ਵਿਰਕ, ਕੁਲਵੰਤ ਗਰੇਵਾਲ ਆਦਿ ਕਵੀ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

ਉਦੋਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਸੀ

ਹੁਣ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਵਾਰੀ ਏ।

ਉਹ ਜ਼ਖਮ ਪੁਰਾਣੇ ਭੁੱਲ ਵੀ ਗਏ,

ਨਵਿਆਂ ਦੀ ਜੋ ਫੇਰ ਤਿਆਰੀ ਏ।

ਜਾਂ

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਛਾਂ ਤਖਤ ਦੀ, ਅੱਗਾਂ ਹੀ ਅੱਗਾਂ।

ਚੌਂਕ ਚੁਰਾਹੇ ਸੜਦੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਹੀ ਪੱਗਾਂ।

ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪਾਤਰ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਭਟਕਣਾ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖੀ ਫਿਤਰਤ ਦੇ ਪੁਠੇ ਸਿਧੇ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਥਾਹ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ-ਕਟਾਖਸ਼ ਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਸਮਾਜੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ'(ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 60)

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲੇ ਦੌਰ ਬਾਰੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਦੇਵ ਵੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਦ ਧਿਰ ਨੂੰ ਸੱਭ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਪੰਜਾਬ ਅੱਜ ਤੂੰ ਖੁਦ ਹੀ ਹਮਲਾਵਰ
ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਤੇ ਇੱਟਾਂ ਪੁੱਟਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨੇ
ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ 'ਆਪਾਂ' ਕਿੱਥੇ ਜਾਵਾਂਗੇ
ਅਸੀਂ ਜੇ ਹਲਕਾਏ ਹੋਏ ਹੋ ਨਿਬੜੇ ਹਾਂ
ਕਿੰਨੀ 'ਦੂਰ' ਚਲ ਗਏ ਹਾਂ
ਅਰਦਾਸ ਤੋਂ।

ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਵੀ ਅਣਕਿਆਸੇ ਦਰ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ
ਰੱਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਟਾਖਸ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਅਲਾਪੇ ਹਨ:-

ਕੁਛ ਨਾ ਕਹਿ ਖਾਮੋਸ਼ ਰਹਿ ਓ ਸ਼ਾਇਰਾ
ਸਭ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਹੈ
ਸੁਣ ਤੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਹ ਆ ਜਾਣਗੇ
ਹੱਥ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿੰਨ੍ਹਵਾਂ ਸਾਜ਼ ਹੈ।
(ਪਾਤਰ)

ਕਈ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਕਟਮਈ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਲਾ ਦੀ ਪੁੱਠ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਬੜੇ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼
ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਲੱਗੀ ਨਜ਼ਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ
ਇਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਉਤਾਰੋ।
ਲੈ ਕੇ ਮਿਰਚਾਂ ਕੌੜੀਆਂ ਇਹਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਵਾਰੋ।

ਇਸ ਦੌਰ ਬਾਰੇ ਗੁਰਤੇਜ ਕੁਹਾਰਵਾਲਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਪਹਿਲਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਜਾਪਦੈ ਇਥੇ ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵੀ ਮੁੱਕ ਜਾਣਗੇ
ਔੜ ਏਦਾਂ ਹੀ ਜੇਕਰ ਇਹ ਜਾਰੀ ਰਹੀ
ਰੂਹਾਂ ਤੇਹਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਣਗੇ।

(ਗੁਰਤੇਜ ਕੁਹਾਰਵਾਲਾ)

ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚਲੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਈ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹੱਥੋ-ਹੱਥੋ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਵੇਲੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਫਿਰ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਅਧੀਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਅਖੀਰ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਸ ਨੇ 'ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ ਪੜਚੋਲ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ ਵੀ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਪਤਿਤ ਸਿੱਖ ਹਾਂ

ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਕਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਅਤੇ ਨਕਸਲਵਾਦ

ਦਾ ਬੁਹਾ ਖੜਕਾਇਆ

ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਤੂੰ ਹੀ ਬਚਾਇਆ

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਤਹਿਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਕਾਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਵਿਕਾਰੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਬਾਰੇ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਰਾਵੀ ਪਾਰੋਂ ਸਾਜਾਂ ਅਤੇ ਅਵਾਜਾਂ ਵਾਲੇ

ਇਹ ਨਹੀਂ ਵਣਜ ਕਮਾਵਣ ਵਾਲੇ

ਇਹ ਤਾਂ ਭਾਈ ਲਾਲ ਅਮੁੱਲੇ

ਰਾਤ ਹਨੇਰੀ ਵੇਲੇ ਚਾਨਣ ਵੰਡਣ ਆਏ

ਸਾਂਝੇ ਰੱਬ ਦੀ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ

ਉਸੇ ਦੇ ਦਰ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ

ਬੋਲ ਅਗੰਮੀ ਗਾਵਣ ਆਏ

ਚੰਨ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਵੱਲੋਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੂੰਹ ਪਰਤਾਏ ਘਰ ਨੂੰ ਕੁੰਡੇ ਸਿੰਦਰੇ ਲਾਏ।

ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਈ ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੱਖੋਂ ਹੀ ਖਿੜਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਕਈ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਵਿਤਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੀਤਕਾਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਕਰ ਕੁਝ ਕਵੀ ਕੇਵਲ ਗੀਤ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਰਪਿਤ ਹਨ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕਵੀ ਕੇਵਲ ਗਜ਼ਲਕਾਰੀ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਕੁਝ ਕਵੀ

ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਫਰਕ 'ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

2.8 ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਕਵੀ ਨਿਰੋਲ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਰੱਥ ਜਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਠਾਕੁਰ ਭਾਰਤੀ, ਤਖਤ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੁਸ਼ਤਾਕ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, ਕੰਵਲ ਚੌਹਾਨ, ਚਾਨਣ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰੀ, ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਨਵੇਂ ਕਵੀ ਜਿਹੜੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ, ਸ਼ਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ, ਜਸਵਿੰਦਰ, ਦਰਮ ਕਮੇਆਣਾ, ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਂਕੇ, ਵਿਜੇ ਵਿਵੇਕ, ਗੁਰਤੇਜ ਕੁਹਾਰਵਾਲਾ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਆਦਿ ਕਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

2.9 ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਕਾਵਿ

ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਕਾਵਿ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀਆਂ ਉਪਰ ਜਾ ਵਸੇ ਹਨ। ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਬਿਗਾਨੇ ਮੁਲਕਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ, ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵਸੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਹੌਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲੱਮੀ ਚੌੜੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵੀ ਲੱਗਭੱਗ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਕਾਵਿ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹਨ।

ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਵੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਲਝਣਾ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੰਢਾਅ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਆਮ ਜਾਣੀਆਂ ਪਛਾਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਭੂ-ਹੋਰਵਾ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਬੇਗਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਲਪ ਸੰਖਿਅਕ, ਹਾਸ਼ੀਆਕ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਨਸਲੀ ਰੰਗ ਭੇਦ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ, ਸਖਤ ਕੰਮ ਹਾਲਤਾਂ ਅਧੀਨ ਸੋਸ਼ਣ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਾੜਾ, ਪੀੜੀ ਪਾੜਾ ਆਦਿ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੇ ਮਸਲੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਇਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਜੂਝਦੀ ਹੈ। ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਜਗਤਾਰ ਢਾਅ, ਸਾਧੂ, ਦੇਵ, ਮੁਸ਼ਤਾਕ, ਅਮਨਪਾਲ ਸਾਰਾ, ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ, ਨਵਤੇਜ ਭਾਰਤੀ, ਇਕਬਾਲ ਅਰਪਨ, ਇਕਬਾਲ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ, ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ, ਨਦੀਮ ਪਰਮਾਰ, ਵਰਿੰਦਰ ਪਰਿਹਾਰ, ਦਰਸ਼ਨ ਬੁਲੰਦਵੀ, ਭੁਪਿੰਦਰ ਪੂਰੇਵਾਲ, ਸ਼ਸ਼ੀ

ਸਮੁੰਦਰਾ,* , ਅਜਮੇਰ ਕਵੈਂਟਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ :-

ਉੜ ਕੇ ਉਹ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿਸੇ ਕਹਾਂ ਆਲ੍ਹਣਾ,
ਕਹਾ ਹੈ ਰੁਖੜਾ ਜਿਥੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਖੁੱਲੀਆਂ
ਉੜ ਕੇ ਜਿਥੇ ਵੀ ਜਾਣਾ ਉਸਨੇ
ਪਿੰਜਰਾ ਉਡਦੇ ਨਾਲ ਉਡੇਗਾ
ਖੁਲੀ ਬਾਰੀ ਵਾਲਾ ਪਿੰਜਰਾ
ਪਰਾਈਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਵੱਲ ਚੋਗ ਲਈ
ਉਡੇ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਚੂਸਣ ਲਈ ਰੱਤ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਆਪਣੇ ਚੋਗੇ ਲਾ ਲਿਆ
ਚਾਂਦੀ ਨਗਰ ਉਡਦਾ ਸੋਚੇ ਪਰਿੰਦਾ
ਏਸ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਡਾ ਦੇ ਰੁਖ ਬੜੇ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ

-ਜਗਤਾਰ ਢਾਅ (ਇੰਗਲੈਂਡ)

ਕੁਝ ਪਰਿੰਦੇ ਪਰਤਣ ਲਈ ਨਹੀਂ
ਸੁਧ ਪਰਵਾਜ਼ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਨੇ
ਕੁਝ ਪੰਛੀ ਨਿਰੇ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਹਿਮ ਸੀ
ਕਿ ਸਵੇਰ ਦੇ ਉਡੇ ਪੰਛੀ
'ਆਥਣ' ਨੂੰ ਤਾਂ ਘਰ ਪਰਤਣਗੇ ਹੀ
ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸੱਚ' ਹੈ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਦਾ
ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕੁਝ ਪੰਛੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰ ਪਰਤਦੇ ਹੋਣਗੇ
ਮਾਫ ਕਰਨਾ ਮੈਂ 'ਉਹ' ਪੰਛੀ ਨਹੀਂ ਨਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਘਰ ਹੈ

-ਦੇਵ (ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ)

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪਕ 'ਘਰ' ਜਾਂ ਪਿੰਡ, ਆਲ੍ਹਣਾ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ' ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਰੂਪਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ:-

ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ
ਵਸ ਜਾਣ ਦੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ
ਪਰ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਉਹ ਘਰ ਵੀ ਢਹਿ ਗਿਆ
ਯਾਰਾ ਜੇ ਸ਼ੇਰ ਸੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ
ਕੁਝ ਭਭਕਾ ਛੱਡਦਾ
ਉਹ ਪਿੰਜਰੇ 'ਚ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਈ ਬਹਿ ਗਿਆ ਯਾਰੇ

ਮੁਸਤਾਕ (ਇੰਗਲੈਂਡ)

ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਭਾਲ 'ਚ ਤੁਰੇ
ਕਿ ਮੱਥੇ ਦੀ ਅੱਖ ਖੋ ਬੈਠੇ
ਹੁਣ ਰਾਹਗੀਰਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦੇ ਹਾਂ
ਸਾਡਾ ਲਿੰਬਿਆ ਪੇਚਿਆ ਘਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?

ਭੁਪਿੰਦਰ ਪੁਰੇਵਾਲ (ਇੰਗਲੈਂਡ)

2. 10 ਨਾਰੀ ਕਾਵਿ

ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਨਾਰੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਤਹਿਤ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਹੋਂਦਮੂਲਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਕਵਿਤਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਿਖੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ। ਔਰਤ ਕਵਿਤਰੀਆਂ ਉੱਜ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਰਗਰਮ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਰੀਆਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਵੈ ਪੀੜ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਨਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਸ਼ਕਤ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਕੁਲਦੀਪ ਕਲਪਨਾ, ਮਨਜੀਤ ਇੰਦਰਾ, ਸ਼ਸੀ ਸਮੁੰਦਰਾ, ਸ਼ਰਨ ਮੱਕੜ, ਇੰਦਰ ਕੌਰ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਰੋਜ਼ੀ, ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਪ੍ਰੀਤ, ਕੰਵਲ ਸੰਧੂ, ਸਿਮਰਤ ਗਗਨ, ਅਵਨਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਗੁਰਮਿੰਦਰ ਸਿੱਧੂ, ਰਮਣੀਕ ਕੌਰ, ਨਿਰੂਪਮਾ ਦੱਤ, ਸ਼ਿਵੀਕਾ, ਜਗਦੀਪ ਕੌਰ, ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਮਿਨਹਾਸ, ਕਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਅੰਜੂ, ਜਸਮੀਤ ਕੌਰ, ਪ੍ਰੀਤੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਕਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਜਲਾਲ, ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਧਾਲੀਵਾਲ, ਕਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਕਿਸ਼ਾਵਲ, ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਸੇਖੋਂ, ਪਾਲ ਕੌਰ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬਿੰਨਰ, ਲਵੀਨ ਕੌਰ ਗਿੱਲ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸਿਧੂ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਬਾਜਵਾ, ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਕੌਰ ਬਰਾੜ, ਦਵਿੰਦਰ ਬਾਂਸਲ, ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਜੌਹਲ, ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਸੋਹਲ, ਮਨਜੀਤ ਬਾਸੀ, ਜਸਵੀਰ ਮੰਗੂਵਾਲ, ਨਸਰੀਨ ਸੱਯਦ, ਫੌਜੀਆ ਰਫੀਕ, ਨੱਜ਼ਤ ਸਦੀਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਰੀਆਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

2.11 ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਛੁੱਟ ਭਿੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਸੀਲ ਅਤੇ ਅਸਿਸਟ ਵਿਹਾਰ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਤੱਕ ਧਸਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਅੰਦਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਦਲਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੀ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਅੰਦਰ ਸਿੱਧੇ ਸਾਢੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰਨ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਉਤਪੀੜਨ ਦੇ ਸੂਖਮ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਉਗਰ ਰੂਪ ਪਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉਪਰ ਹੀ ਪਰਿਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸਗੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਛਾਣ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਲਿਤ ਕਾਵਿ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਧੁਨੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਜੋੜ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਪੀੜ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਮ ਇਹ ਗਿਣਵਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ: ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ ਮੀਤ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ, ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ, ਗੁਰਮੀਤ ਕੱਲਰਮਾਜਰੀ, ਗੁਰਦੇਵ ਮਡਾਹੜ, ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ, ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ, ਮੋਹਨ ਤਿਆਗੀ, ਡਾ. ਦਰਿਆ ਆਦਿ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਝੁਕਾਅ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੌਰ ਨਾਲ ਵਿਗਸਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਰਹੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਕ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਹੈ।

ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਚੇਚਾ ਕਰੋ
2. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਝੁਕਾਅ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹਨ?
3. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।
4. ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਹਨ ਚਰਚਾ ਕਰੋ
5. ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਿਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ-ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੌਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6.ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਪਨ ਨੋਟ ਲਿਖੇ

7 ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ

ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਪੁਸਤਕਾਂ

- 1.ਡਾ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ(ਦੂਜੀ ਛਾਪ), ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ, 2018
2. ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2016.
3. ਡਾ. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਤੇ ਸਾਥੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ
4. ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਕਾਵਿ ਆਧਿਅਨ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1990.
5. ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ, ਰਵੀ ਚੇਤਨਾ, ਰਵੀ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਟਰੱਸਟ, ਪਟਿਆਲਾ, 1991
6. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1994
7. ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਵੀਨ ਇਤਿਹਾਸ, ਲਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ , 2018.

ਭਾਗ -ਅ

3. ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ : ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

3.1 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਦਾ ਨਾਮ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਪੱਸੀਆਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਖੇ ਪਿਤਾ ਲਾਲਾ ਪੋਹ ਮੱਲ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਆਪਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਪੱਸੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿੰਡ ਲੋਪੋਕੀ ਨੇੜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਆ ਵਸੇ। ਆਪ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਇਥੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਹਿਤ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਚੇਟਕ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਤਾਂ ਉਮਰ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਬਾਵਾਸਤਾ ਰਹੇ।

3.2 ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ :-

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਨੇ ਰਵਾਇਤੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲਾ ਆਪ ਦੇ ਦੋ ਕਿੱਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ। 1905 ਈ. 'ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ' ਤੇ 1906 ਵਿਚ ਨਲ ਦਮਯੰਤੀ'। ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਲਕੇ ਫੁਲਕੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਿਚਰਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ "ਚੰਦਨਵਾੜੀ 1931 ਵਿਚ ਛਪੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਕੇਸਰ ਕਿਆਰੀ (1940) ਨਵਾਂ ਜਹਾਨ (1945) ਅਤੇ ਸੂਫੀਖਾਨਾ (1950) ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛਪੇ। ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਤ੍ਰਕ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾਂ ਰੰਗ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਰਗਰਮ ਰਹੇ। ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। 18 ਦਸੰਬਰ, 1954 ਈ. ਨੂੰ ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। 'ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕਾਵਿਕ ਚਿਤਰ ਉਲੀਕਦੀ ਹੈ। ਚਾਤ੍ਰਕ ਧਰਤੀ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਮਾਹੌਲ ਉਸ ਦੇ ਮੁਖ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰੂਹ ਦਾ ਸੱਚ ਬਿਆਨਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਕਰਨਾ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋ ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਲਬੇਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ।' ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਮੂਲ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜੱਜਬਿਆਂ ਅਤੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰੀ ਕਲਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰਣ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹ- ਖੁਲਾਸੇਪਣ ਅਤੇ ਜੀਣ ਥੀਣ ਦੇ ਆਪਮੁਹਾਰੇ ਵੇਗ ਨੂੰ ਉਹ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

ਤੂੜੀ ਤੰਦ ਸਾਂਭ ਹਾੜੀ ਵੇਚ ਵੱਟ ਕੇ,
ਲੰਬੜਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕੱਟ ਕੇ,
ਪੱਗ ਝੱਗਾ ਚਾਦਰ ਨਵਾਂ ਸਿਵਾਇ ਕੇ,
ਸੁੰਮਾਂ ਵਾਲੀ ਡਾਂਗ ਉੱਤੇ ਤੇਲ ਲਾਇ ਕੇ,
ਕਛੇ ਮਾਰ ਵੰਝਲੀ ਅਨੰਦ ਛਾ ਗਿਆ
ਮਾਰਦਾ ਦਮਾਮੇ ਜੱਟ ਮੇਲੇ ਆ ਗਿਆ।

(ਚੰਦਨਵਾੜੀ, ਪੰਨਾ-185)

ਐ ਪੰਜਾਬ ਕਰਾਂ ਕੀ ਸਿਫਤ ਤੇਰੀ,
ਬਾਨਾ ਦੇ ਸਭ ਸਮਾਨ ਤਿਰੇ,
ਜਲ ਪਉਣ ਤਿਰਾ ਹਰਿਐਲ ਤਿਰੇ,
ਦਰਿਆ ਪਰਬਤ ਮੈਦਾਨ ਤਿਰੇ ।

(ਚੰਦਨਵਾੜੀ, ਪੰਨਾ-115)

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਲ, ਧਰਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਡੂੰਘੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਹਨ ਇਲ ਦੀ ਤਰਲਤਾ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਉਚੇਚਾ ਸਥਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਚੰਦਨਵਾੜੀ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਖਿਆਦਾਇਕ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੈ। ਤੇਲ ਤੁਕਾਂਤ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਤ ਵਿਉਂਤ ਅਤੇ ਆਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਚਾੜ੍ਹਕ ਇਕ ਪਰਿਪੱਕ ਗੀਤਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਗੀਤ ਇੰਨੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ ਹਨ ਕੀ ਉਹ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਲਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਚਾੜ੍ਹਕ ਠੇਠ, ਸੁੱਧ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਾਹਰ ਹੈ। ਲੋਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਵਾਲੀ ਸਰਲ ਚਿੱਤ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੀ ਕਾਵਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਵਰਹੱਸਵਾਦੀ ਭਾਵਬੋਧ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਧੁਨੀਆਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੰਦਨਵਾੜੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਦਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਸਿਆਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉੱਪਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:-

ਅਸੀਂ ਵਧੇ, ਤੁਸੀਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਗਏ ਦੇ ਕੇ ਪੀਂਘ ਹੁਲਾਰਾ,

ਨੂਰਾਨੀ ਝਲਕਾਰੇ ਦਾ, ਉਹ, ਭੁਲਦਾ ਨਹੀਂ ਨਜ਼ਾਰਾ।

ਸ਼ਮਸੀ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਥੀਂ ਚੁੰਧਿਆ ਕੇ, ਅੱਖਾਂ ਭੀੜੇ ਬੂਹੇ, ਬਿਜਲੀ-ਕੁੰਦ ਧਸੀ ਰਗ ਰਗ ਵਿਚ ਥਰਕਿਆ ਜੁੱਸਾ ਸਾਰਾ।

ਗੂੰਜ ਉਠੀ, ਸਿਰ ਝੂਮਣ ਲੱਗਾ, ਅਕਲ ਹੋਈ ਦੀਵਾਨੀ,

ਪ੍ਰੇਮ-ਸਰੂਰ ਜਿਹਾ ਇਕ ਆ ਕੇ, ਸੁਰਤ ਚੜ੍ਹੀ ਅਸਮਾਨੀ।
ਸੁਪਨਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਸਾਮਰਤਖ ਸੀ? ਇਹ ਭੀ ਥਹੁ ਨਾ ਲੱਗੇ,
ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ, ਹਾਂ, ਭਾਹ ਗੁਲਾਬੀ, ਰਹਿ ਗਈ ਟਿਕੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ।

- (ਚੰਦਨਵਾੜੀ, ਪੰਨਾ-15)

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ
ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਵਬੋਧ ਵਾਲੀਆਂ ਸਲੋਹਤਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ:-

ਆ! ਜ਼ਰਾ ਬੈਠ, ਕੁਝ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਦਿਆਂ,
ਅੰਝੜੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਡੰਡੀਏ ਪਾ ਦਿਆਂ।
ਬਾਹਰ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ, ਭੇਲੀਏ!
ਆ ਜ਼ਰਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੇ ਟੇਲੀਏ !
ਨਾਰ ਦਾ ਦ੍ਵਾਰ ਹੀ ਦ੍ਵਾਰਿਕਾ ਧਾਮ ਹੈ,
ਗੰਗ, ਗੋਦਾਵਰੀ, ਪ੍ਰਾਗ ਬ੍ਰਿਗਾਮ ਹੈ।
ਘਰੇ ਘਨਸ਼ਾਮ ਘਟਘਟ ਵਿਖੇ ਵੱਸਦਾ,
ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਡੋਰ 'ਤੇ ਨੱਚਦਾ ਹੱਸਦਾ।

ਉੱਜਲਾ ਰੱਖ ਇਸ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ,
ਮੰਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕਾਇ ਕੇ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ।

ਸਾਫ਼ ਵਾਯੂ ਰਹੇ ਰੁਮਕਦੀ ਦੁਆਰ 'ਤੇ,
ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਸਦਾ ਆਇ ਪਰਵਾਰ 'ਤੇ।

-(ਚੰਦਨਵਾੜੀ, ਪੰਨਾ-39)

ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਗਾਓ ਹੈ। ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅੰਕੜਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਕਿਸਾਨੀ
ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਮਸਲੇ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ:-

ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਜੇਠ ਦੀ, ਵਰ੍ਹਨ ਪਏ ਅੰਗਿਆਰ,

ਲੇਆਂ ਵਾਉ-ਵਰੋਲਿਆਂ, ਰਾਹੀ ਲਏ ਖਲਾਰ। ੫।

ਲੋਹ ਤਪੇ ਜਿਉਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਭੱਖ ਲਵਣ ਅਸਮਾਨ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਜੀਭਾਂ ਸੁੱਟੀਆਂ, ਪੰਛੀ ਭੁੱਜਦੇ ਜਾਣ।੬। ਲੁਕੀ ਲੁਕਾਈ ਅੰਦਰੀਂ ਨਿਕਲੇ
ਬਾਹਰ ਨ ਸਾਹ, ਪਰ ਪਿੜ ਵਿਚ ਕਿਰਸਾਣ ਇਕ ਫਲ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਵਾਹ | ੭ |

ਸਿਰ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਨਿੱਚੂੜੇ, ਮੁੜਕਾ ਵਾਹੋਦਾਹ,

ਪਰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ੇ ਦੂਲਿਆ (ਤੈਨੂੰ) ਰਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰਵਾਹ।੮।

-(ਚੰਦਨਵਾੜੀ, ਪੰਨਾ-172)

ਉਹ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੂਨ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜਨ, ਕਰਜੇ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ, ਫਾਲਤੂ
ਝਗੜੇ ਅਤੇ ਨਸ਼ੇ ਵਰਗੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:-

ਇਕ 'ਇਲਮ' ਦੀ ਉਣ ਹੈ, ਮੁੰਡੇ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾਇ ਦੂਜਾ ਝੱਸ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਜਾਨ ਛੁਡਾਇ। ੩੩।

ਤੀਜਾ ਐਬ ਕੁਪੱਤ ਦਾ, ਖਹਿ ਖਹਿ ਮਰੇ ਭਰਾਇ, ਫੇਰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਲੜਦਿਆਂ, ਝੁੱਗਾ ਉੱਜੜ ਜਾਇ। ੩੪।

ਪੰਜਵਾਂ ਚਸਕਾ ਕਰਜ਼ ਦਾ, ਵਾਹਣ ਛੱਡੋ ਤੂੰ ਖਾਇ, ਪੰਜੇ ਭੈੜੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ, ਬਰਕਤ ਖੜਨ ਉਡਾਇ।੩੫।

ਦੇ(ਜੇ) ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਪੰਜਿਓਂ, ਪਾ ਜਾਵੇਂ ਛੁਟਕਾਰ,

ਫੇਰ ਜਿ ਪੂਰੀ ਨ ਪਏ (ਤਦ) 'ਚਾੜ੍ਹਕ' ਜ਼ਿਮੇਵਾਰ। ੩੬।

-(ਚੰਦਨਵਾੜੀ, ਪੰਨਾ-175)

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਾਹਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ,
ਉਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੌਤ ਤੁਕ ਦੇ
ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਸਲੇ ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ:-

ਤੀਵੀਂ ਪਈ ਪੱਖਾ ਝਲਦੀ ਹੈ, ਅੰਮਾ ਜਾਈ ਸਿਰ ਝੱਸਦੀ ਹੈ,

ਧੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਚਮਚੇ ਪਾਂਦੀ ਹੈ, ਨੂੰਹ ਗਿਰਦੇ ਭਜਦੀ ਨੱਸਦੀ ਹੈ,

ਪੁੱਤਰ ਮੂੰਹ ਪੂੰਝੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਿੱਤਰ ਪਏ ਧੀਰ ਬਨ੍ਹਾਂਦੇ ਨੇ।

ਆਸ਼ੇ ਪਾਸੇ ਪਰਵਾਰੀ ਸਭ, ਪਰਚਾਂਦੇ ਦਰਦ ਵੰਡਾਂਦੇ ਨੇ।

ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਣ ਨਹੀਂ, ਖਰਚਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਕੋੜ ਨਹੀਂ।

ਹਮਦਰਦਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ, ਮਾਇਆ ਦੀ ਕੋਈ ਥੋੜ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦੇ ਸੁੰਦੇ ਭੀ, ਮੂੰਹ ਸੁੱਕਦਾ ਛੀ(ਜੀਅ) ਘਬਰਾਂਦਾ ਹੈ,

ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਰੁੜ੍ਹਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ, ਕੋਈ ਤਿਣਕਾ ਨਜ਼ਰ ਨ ਆਂਦਾ ਹੈ।

-(ਚੰਦਨਵਾੜੀ, ਪੰਨਾ-187-88)

3.4 ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ/ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਦੇਣ/ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ:

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਮਰੱਥ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰੁਝਾਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਰੂਪਕਾਰਕ ਪਛਾਣ ਬਣਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਵਬੋਧ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪਛਾਣ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਵਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਯੁਕਤ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ, ਬੋਲਿਆਂ, ਦਰਿਆਵਾਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਕੰਮੀਆਂ, ਪਸ਼ੂਆਂ, ਪੰਛੀਆਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਭਰਿਆ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਾਲਾ ਕਾਵਿ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਹੀਦ, ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ, ਪ੍ਰੋ.ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ।

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਤਰਜ਼ੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਰੂਪਕਾਰਕ ਪਕਿਆਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਉਥੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪਰਿਪਕਤਾ ਵੀ ਬਖਸ਼ੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵੁਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਪੁਖਤਾ ਸਮਝ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

3.4 ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਹੱਸ:-

ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਮਰਯਾਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਕਿੱਸਾ, ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਬ, ਅੱਲ੍ਹਾ, ਰਸੂਲ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਿੱਸਾ ਕਿਉਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਦਾ ਵਰਨਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਰਾਗੀ ਰਾਗ ਗਾਉਣ ਜਾਂ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਜੇ ਨੂੰ ਸੁਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਹਾਲ 'ਚਾੜ੍ਹਕ' ਜੀ ਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ "ਚੰਦਨਵਾੜੀ" ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਸਿਫਤ ਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਵਾਂਪਣ ਘਟ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਹੋਰ ਵਸੀਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਾੜ੍ਹਕ ਨੇ ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਜਿੰਨੇ ਖਿਆਲ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਨਵੀਨ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੱਬ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਚੌੜਾ ਹੈ, ਸਖੀ ਹੈ, ਪਿਆਰਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਰੂਪ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਨਵੀਨਤਾ ਡੁੱਲ੍ਹ ਡੁੱਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਕਿਸੇ ਰਹੱਸ ਵਾਗ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਾਂਗ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਨਮੁੱਖ ਖੜ੍ਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।:-

ਰੱਬ ਜੀ! ਰਹੁ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੂੰ, ਰੱਬ ਜੀ...

ਵਸ ਕੇਲ ਮੇਰੇ ਹਰ ਹਾਲ ਤੂੰ, ਰੱਬ ਜੀ..

ਹੁਣ ਸੰਵ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਛਾ ਰਿਹਾ,

ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਵਧ ਵਧ ਆ ਰਿਹਾ।

ਦਿਲ ਹੁੰਦਾ ਏ ਡਾਵਾਂਡੇਲ ਵੇ,

ਰਹੁ ਸਾਈਆਂ! ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵੇ।

ਸਾਥੀ ਨਾ ਕੋਲ ਖਲੋਣ ਜਾਂ,

ਦਰਦੀ ਸਭ ਉਹਲੇ ਹੋਣ ਜਾਂ।

ਲੁਕ ਜੀ ਪਰਚਾਵੇ ਜਾਣ ਜਾਂ,

ਸੁਖ ਸਾਰੇ ਕੰਡ ਵਲਾਣ ਜਾਂ

ਬਣ ਬਣੀਆਂ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਤੂੰ ,

ਰੱਬ ਜੀ! ਰਹੁ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੂੰ।

(ਚੰਦਨਵਾੜੀ, ਪੰਨਾ-13)

ਚਾੜ੍ਹਕ ਦਾ ਰੱਬ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਵਰਗਾ ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਰੱਬ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਚਾੜ੍ਹਕ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਾਨੂੰ ਰੱਬ ਪਾਸੋਂ ਡਰਨਾ, ਸਹਿਮਣਾ ਤੇ ਮੱਥੇ ਰਗੜਨਾ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਮੇਲ ਜੋਲ ਕਰਨ ਤੇ ਲੋੜ ਪਏ ਤਾਂ ਮਿਹਣੇ ਨਿਹੋਰੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਵੀ ਦੱਸੀ ਹੈ:-

ਐਡਾ ਟੰਗਾਰ ਵੀ ਕੀ, ਆ ਕੋਈ ਇਨਸਾਫ ਵੀ ਕਰ।

ਬੱਸ ਹੁਣ ਜਾਣ ਵੀ ਦੇ, ਭੁਲ ਗਏ ਮਾਫ ਵੀ ਕਰ।

ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਵੇਂ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਲੇ ਹਨ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਿਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਉਹ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਛਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਤਲਖ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਚਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਤਰਕ ਵੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਖਿੜੇ ਫੁੱਲ ਪਿੱਛੇ ਖੜੋਤੇ ਤਿੱਖੇ ਕੀੜਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਵੀ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਗਵਾਦ ਅਤੇ ਨਿਰਾਪੁਰਾ ਕਿਸਮਤ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅੱਗੇ ਵਿਛ ਜਾਣ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਉਹ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੰਡੇ ਚੁਣ ਕੱਢਣ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਕਿਸਮਤਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਰੱਬ ਵਰਗੇ ਹੀ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ 'ਕਿਸਮਤ' ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਕਿਸਮਤ ਘੜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਉਹ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਇਜਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਤਾਂ ਆਖਦਾ ਹੈ :-

ਹਿੰਮਤ ਜਿਹੜੇ ਕੰਮ ਨੂੰ, ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹ ਖਲੋਵੇ ।

ਸੁੱਕਾ ਕੰਡਾ ਫੁੱਲ ਕੇ, ਗੁਲਦਸਤਾ ਹੋਵੇ।

ਜਾਂ

(1)

ਪਰਬਤ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਪਈ,

ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਪਧਰਾਈ ਹੈ,

ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੱਟੇ ਚਿੜ੍ਹਦੇ ਨੇ,

ਇਕ ਪਾਸੇ ਕੁਝ ਸਬਜ਼ਾਈ ਹੈ।

ਇਸ ਉੱਗੜ ਦੁਗੜੀ ਧਰਤੀ ਤੇ,

ਇਕ ਛੰਨ ਮੀਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰੀ ਹੈ।

ਛੱਪਰ ਜਿਸ ਦਾ ਹੈ ਡੋਲ ਰਿਹਾ,

ਤਿੜਕੀ ਹੋਈ ਚਾਰ ਦਿਵਾਰੀ ਹੈ।

(2)

ਇਸਦਾ ਵਾਸੀ ਇਕ ਕਿਰਤੀ ਹੈ, ਕੰਗਾਲੀ ਜਿਸਦੀ ਮਾਇਆ ਹੈ।

ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ, ਸੰਤੋਖ ਜਿਦ੍ਹਾ ਸਰਮਾਇਆ ਹੈ।

ਜੇ ਚੱਕੀ ਫੇਰ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਦੀ, ਆਪਣੇ ਹੱਡ ਪੀਹ ਪੀਹ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭਾਤੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਸੰਝ ਪਿਆਂ ਘਰ ਆਂਦਾ ਹੈ।

- (ਚੰਦਨਵਾੜੀ, ਪੰਨਾ-179)

ਚੰਦਨਵਾੜੀ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨੌਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਉਹ 'ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ' ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਬੋਧ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ । ਕੋਰਾ ਕਾਦਰ ਇਸ ਭਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਭਾਗ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਹੈ। 'ਰਾਧਾ ਸੰਦੇਸ਼' ਇਸ ਭਾਗ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਚੌਥਾ ਭਾਗ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਗ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਨਾਖਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਭਾਗ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੇਵਾਂ ਭਾਗ ਦੇਸ਼ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਪੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਨਵਾਂ ਸ਼ਿਵਾਲਾ' ਅਤੇ 'ਏਕੇ ਦੀ ਬਰਕਤ'

ਇਸ ਭਾਗ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਸੱਤਵਾਂ ਭਾਗ ਕੁਦਰਤੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਠਵਾਂ ਅਤੇ ਨੌਵਾਂ ਭਾਗ ਕਵੀ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਨੂੰ ਚਾੜ੍ਹਕ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਬਰੀਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਭਾਗ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਸੁਰਗੀ ਜੀਉੜੇ' ਅਤੇ 'ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਜੱਟ' ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2.4 ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਲਾ ਪਖ:-

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਕਲਾਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਚੇਤਨ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸਾਸ਼ਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਆਸ਼ਰੇ ਬਾਰੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਅਤੇ ਬਹਿਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬੈਂਤ, ਕਬਿੱਤ ਤੇ ਦੋਹਿਰੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਛੰਦ ਅਤੇ ਬਹਿਰ ਚਾੜ੍ਹਕ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਚਾੜ੍ਹਕ' ਜੀ ਨੇ 'ਰਾਧਾਂ ਸੰਦੇਸ਼, ਬੁਲਬਲਾ, ਸਤ ਸਵਾਲ, ਨਿਮ੍ਰਤਾ, ਕਵੀ, ਦੁਖੀ ਕਿਰਸਾਣ ਜੇਹੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਵਜ਼ਨਾਂ ਉਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ "ਕੋਰਾ ਕਾਦਰ", ਦਿਲ, ਸੁਰਗੀ ਜੀਉੜੇ, ਆਦਿ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਵੇਂ ਬਹਿਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜੇਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ।

'ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ' ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ 'ਨਲ ਨਮਯੰਤੀ' ਤੇ 'ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ' ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ ਤੇ ਨਵੀਨ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਛੋਟੀਆਂ- ਛੋਟੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਕਵੀ ਵਜੋਂ ਮੁੱਖ ਪਹਿਚਾਣ ਨਵੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਬਣੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿੱਸਿਆਂ ਕਰਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹੀ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ, 'ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਨੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਤੇ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਏ ਹਨ। ਉਹ ਬੁਲੇ ਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ ਸਹੁਰੇ ਜਾਂਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰ ਨੂੰ ਝਾੜ ਵੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਵਾਰਿਸ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਵੀ ਡਾਢੇ ਸੁਹਣੇ ਖਿੱਚੇ ਹਨ। ਪਰ ਨਵੀਨ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਸਨੇ ਰਾਗ, ਬੁਲਬਲਾ, ਦਿਲ, ਕੋਰਾ ਕਾਦਰ ਜੇਹੀਆਂ ਸੂਖਮ ਤੇ ਸੁਹਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਕਵੀ ਛੁੱਟਦਿਆਂ ਝਿਜਕਦੇ ਹਨ।'

ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਚਾੜ੍ਹਕ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਜਨ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾਕਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦਾ ਸੀ। ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਬੰਧੀ ਡਾ. ਦਰਦੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ, 'ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ 'ਕੂੜਾ ਮਾਣਾ, ਚਾਰ ਦਿਨ ਦੀ ਚਾਂਦਨੀ, ਫਿਰ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ' ਆਖਣਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨਿਗੋਸ਼ਨ ਵਿੱਚੋਂ ਅਰਥ ਸਾਜਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਦਾ ਹਨੇਰਾ ਪੱਖ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਜੇਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਾਸ-ਰਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ। ਧਨੀ ਰਾਮ 'ਚਾੜ੍ਹਕ' ਨੇ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਨੇਰਾ

ਪੱਖ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹਾਸ-ਰਸ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਬਿਠਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ।"

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੀ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਮੈਟਾਫਰ ਚੁਣਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਦੀ ਬੋਲੀ ਡਾਢੀ ਮਿੱਠੀ, ਠੇਠ ਤੇ ਨਵੀਨ ਹੈ। ਪਰ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਝੜੈਂਦਾ', 'ਝਲਕੈਂਦਾ' ਆਦਿ।

ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਹੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਜਿਮੇਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਜਿਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਵੀ ਹੈ। ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ 'ਚੰਦਨਵਾੜੀ' ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੀ ਮਨੋਰਥ ਹੈ ਇਹ ਦਸਦੇ ਹਨ।

ਉਹ ਫਕੀਰਾਂ ਵਾਲੀ ਤਬੀਅਤ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਹਨ। ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਤੇ ਚਾਰ ਦਿਨ ਦੀ ਚਾਂਦਨੀ, ਫਿਰ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਵਾਂਗ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਵੇਰਵਾ ਦਰਜ ਹੈ:-

ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ ਸੀ ਕੌਣ ਕੌਣ ? ਤੇ ਕੌਣ ਉਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਸੀ ?

ਹਾਥੀ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ? ਦਰ ਦਰ ਦਾ ਕੌਣ ਭਿਖਾਰੀ ਸੀ ?

ਫੁੱਲਾਂ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਸੌਂਦਾ ਸੀ? ਤੇ ਕੌਣ ਖਾਕ ਵਿਚ ਰੁਲਦਾ ਸੀ ?

ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਿਹੜਾ ਕਰਦਾ ਸੀ? ਤੇ ਛਤ੍ਰ ਕਿਦ੍ਰੇ ਸਿਰ ਝੁਲਦਾ ਸੀ ?

ਇਸ ਉਡਦੀ ਖੇਹ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਸ ਕਿਸ ਸਿਰਦੇ ਨੇ ?

ਰਾਜਾ ਤੇ ਰੰਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ, ਆਕਾਸ਼ਿ ਭਟਕਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ।

ਗਲ ਗਿਆ ਵਰਕ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਦਾ,

ਜੋ ਖੋਜ ਖੁਰਾ ਕੇ ਦਸਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਵਾਲਾ ਛਤ੍ਰਪਤੀ, ਉਸ ਮੰਦਰ ਦੇ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਸੀ।

-(ਚੰਦਨਵਾੜੀ, ਪੰਨਾ-178)

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਵਾਂਗ ਬੜਾ ਘਟ ਮੋਹ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ/ਸੰਸਾਰ ਫ਼ਾਨੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਟੁੱਟਣ ਭੱਜਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਕਚਕੜੇ ਦੀ ਖਾਣ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦਾ ਜੋੜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਫ਼ਰੀਦ ਆਦਿ ਦੀ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਹੈ, ਉਹ 'ਚਾੜ੍ਹਕ' ਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ- ਇਹ ਚਾਰ ਦਿਨ ਦੀ ਚਾਂਦਨੀ, ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਖਾ ਹੋਵੇ ਵਿਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ:-

ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਦਿਹਾੜਾ ਜਿੰਦ ਦਾ, ਹੈ ਪਰਾਹੁਣਾ ਹੁਣ ਘੜੀ-ਬਿੰਦ ਦਾ।
ਜਾਏ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਮੁੱਕਦਾ, ਅੰਤ ਨੇੜੇ ਆਵੇ ਢੁੱਕਦਾ।
ਚੋਜ ਜੰਗ ਦੇ ਰੰਗ ਵਟਾ ਰਹੇ, ਠਾਠ ਬਾਠ ਲੰਘੀਦੇ ਜਾ ਰਹੇ।
ਚੌਫੇਰ ਉਦਾਸੀ ਛਾਈ ਏ, ਸਭ ਬਣਤਰ ਫਿੱਕੀ ਪਾਈ ਏ।

ਇਕ ਰਸੀਆ ਜੋ ਹਰ ਹਾਲ ਤੂੰ,

ਰੱਬ ਜੀ! ਰਹੁ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੂੰ।
ਘੜੀਆਂ ਜੋ ਬੀਤਣ ਮੇਰੀਆਂ, ਨਿਤ ਤਾਂਘਣ ਮਿਹਰਾਂ ਤੇਰੀਆਂ।
ਤੁਧ ਬਾਝੋ ਕੌਣ ਬਚਾ ਸਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਪਾਪ ਦੇ ਰਾਹੋਂ ਹਟਾ ਸਕੇ।
ਕੋਈ ਰਹਿਬਰ ਹੋਰ ਨਾ ਸੁਝਦਾ, ਤੂੰਹੋਂ ਮਾਣ ਸਹਾਰਾ ਮੁਝ ਦਾ।
ਭਾਵੋਂ ਝੱਖੜ ਹੋਵੇ ਝੁੱਲਿਆ, ਭਾਵੋਂ ਨਿੰਮਲ ਚਾਨਣ ਖੁੱਲਿਆ।

ਮੇਰਾ ਰੱਬ ਹਰਦਮ ਰੱਖ ਖਿਆਲ ਤੂੰ,

ਰੱਬ ਜੀ! ਰਹੁ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੂੰ।

-(ਚੰਦਨਵਾੜੀ, ਪੰਨਾ-13)

ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਉਪਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਥਿਰ ਨਹੀਂ, ਇੱਕ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਦਾ ਸਿਲਸਲਾ ਕਰੋੜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫਨਾਹ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣਾ ਹੈ :-

ਦੇਖ ਫੁਲ ਫੁਲ ਕੇ ਨ ਬਹੁ ਇਸ ਚਾਰ ਦਿਨ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਤੇ,

ਦਿਨ ਕਦੀ ਰਹਿੰਦੇ ਨਹੀਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਇਨਸਾਨ ਤੇ।
ਮਾਲ ਦੌਲਤ, ਹੁਕਮ ਹਾਸਿਲ, ਲਾਉ ਲਸ਼ਕਰ, ਰੰਗ ਰਾਗ,
ਫਿਲਮ ਫਿਰਦੀ ਵੇਖ, ਕਿਉਂ ਚਾੜ੍ਹੀ ਨਿਗਹ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ?
ਕੰਸ, ਰਾਵਣ ਹਿਰਨਕੱਸ਼ਪ ਕਾਲ ਨੇ ਸਭ ਕੜ ਲਏ,

ਪੌਣ ਅਕੜਾਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਤੇ। ਨਾਸ਼ਮਾਨੀ ਚੀਜ਼ ਪਰ, ਕਾਇਮ ਸਮਝ, ਜੋ ਵਿਛ ਗਿਆ,
ਹੱਸਦੇ ਹਨ ਸੂਝ ਵਾਲੇ, ਉਸ ਦੇ ਅਗਯਾਨ ਤੇ ਛੁੱਟਣਾ ਹੈ ਅੰਤ ਜਿਸ, ਉਸ ਨਾਲ 'ਚਾਤ੍ਰਕ' ਜੋੜ ਕੀ ?

ਭਾਲ ਸੁੱਚੇ ਲਾਲ, ਨਾ ਭੁੱਲ ਕਚਕੜੇ ਦੀ ਖਾਨ ਤੇ।

-(ਚੰਦਨਵਾੜੀ, ਪੰਨਾ-96)

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾਈ ਤੋਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੈ।

ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜੀਵਨ ਮਾਇਆ ਜੋੜਨ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਐਸੇ ਇਸ਼ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਰੱਬ ਦੇ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਧਰਨ ਲਈ ਹੈ:-

ਖਾ ਖਾ ਮਾਲ ਹਰਾਮ ਦਾ, ਨਾ ਢਿੱਡ ਵਧਾਈਏ। ਮਾਲਕ ਸੱਚੇ ਰੱਬ ਦੀ, ਕੁਝ ਕਾਰ ਕਮਾਈਏ।

ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੁਲਬੁਲੇ ਵਰਗਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਕ 'ਬੁਲਬੁਲਾ' ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਹੈ—ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਹਿਰਸ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ :-

ਹੋਸ਼ ਕਰੀਂ, ਉਇ ਮਦ-ਮਤਵਾਲੇ ! ਘਿਰੇ ਝਮੇਲੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ,
ਸੁੱਟ ਦੇ ਪਰੇ ਫਿਕਰ ਦੀਆਂ ਪੰਡਾਂ, ਕਰ ਲੈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਨਿਆਰੀ।੭।

ਵਿਗੜੀ ਨੂੰ, ਹਈ ਵਕਤ ਬਣਾ ਲੈ,
ਬੋਰ ਡੁਲ੍ਹੇ ਚੁਣ ਝੋਲੀ ਪਾ ਲੈ,
ਛਲ ਗਿਆ 'ਚਾਤ੍ਰਕ' ਜੇ ਕਰ ਵੇਲਾ,
ਪਛਤਾਵੇਗਾ ਜਾਂਦੀ ਵਾਰੀ॥੮॥

(ਚੰਦਨਵਾੜੀ, ਪੰਨਾ-105)

ਉਸ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਉਸ ਨੂਰ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਣਾ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ:-

ਮੈਂ ਤੂੰ ਹੋਵਾਂ, ਤੂੰ ਮੈਂ ਹੋ।

ਮੈਂ ਲਹਿਰ ਬਣਾਂ, ਤੂੰ ਨੈਂ ਹੋ।

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕਤਰੇ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਕਤਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਡਿਗਦਾ ਹੈ, ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਝੋਲੀ ਇਕ ਡਿਗ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਸ਼ਾਂਤ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਉਠਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਬਹਿਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਲਿਵ ਲਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ:-

ਤੇਰਾ ਹੈ ਏਕਾਂਤ ਟਿਕਾਣਾ, ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਬਹਿ ਬਹਿ ਗਾਣਾ।

ਇਹ ਉਹੀ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਤਕ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਬਿਲਕੁਲ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਤੁਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਉਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਖਿਆਲ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਉਸੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੇ ਫਰੀਦ, ਕਬੀਰ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਅਲੀ ਹੈਦਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਵੀ ਤੁਰ ਰਹੇ ਸਨ ; ਪਰ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਅੱਗੇ ਚੱਲਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ ਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣਾ ! 'ਚਾੜ੍ਹਕ' ਜੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ ਹਥ ਤੇ ਹਥ ਧਰ ਕੇ ਬਹਿ ਰਹਿਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਸਗੋਂ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਾਉਣ ਲਈ, ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਚੀਰ ਦੇਣ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਬਨਾਣ ਲਈ ਮਿਲਿਆ ਹੈ | ਚੰਦਨਵਾੜੀ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਸਰਾਬੋਰ ਹਨ। ਉਸ ਲਈ ਕਿਸਮਤ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ, ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਆਪ ਘੜਦਾ ਹੈ:-

ਕਿਸਮਤ ਕਿਸਮਤ ਆਖ ਕੇ ਦਿਲੜ ਚਿਚਲਾਂਦੇ,

ਹਿੰਮਤ ਵਾਲੇ ਪਰਬਤਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰ ਲਿਜਾਂਦੇ।

ਹਿੰਮਤ ਜਿਹੜੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਲੱਕ ਬੰਨ ਖਲੋਵੇ,

ਸੁੱਕਾ ਕੰਡਾ ਫੁੱਲ ਕੇ ਗੁਲਦਸਤਾ ਹੋਵੇ।

ਪੱਕੀ ਨੀਯਤ ਧਾਰ ਕੇ ਜੇ ਚੌਣਾ ਚੁੱਕੇ,

ਰੱਬ ਵੀ 'ਚਾੜ੍ਹਕ ਓਸ ਦਾ ਫਲ ਮੋੜ ਨਾ ਸੱਕੇ।

ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਸਦਾ ਸਾਡੀ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਫਲ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਠੁਕਰਾ ਨਹੀਂ ਦੋਂਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸਦਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤੰਦਰੁਸਤ ਰਹੀਏ, ਮਿਹਨਤ ਕਰੀਏ, ਹੱਡ ਭੱਠ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰੀਏ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਅਗਾਂਹ ਲੰਘਦੇ ਜਾਈਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਚਾੜ੍ਹਕ' ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਮਿਹਨਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਨੂੰ 'ਸੁਰਗੀ ਜੀਉੜਾ' ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣਾ ਹੀ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੁਰਗ ਪਾਉਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਪੱਸਟ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਰੱਬ ਉਚੇ ਨਛੱਤਰੀ ਨਹੀਂ ਵਸਦਾ ਧਰਤੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਵਰਜ ਕੇ ਘਰ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਲ ਮੋੜਦੇ ਹਨ, 'ਚਾੜ੍ਹਕ' ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ 'ਮਜ਼ਬ' ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਕਿਰਸਾਣ ਦੀ ਹੱਕ ਹਲਾਲ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਉਠਣ ਲਈ ਦਿਲਬਰੀਆਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਧਨੀ ਰਾਮ 'ਚਾੜ੍ਹਕ' ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਆਦਰ ਦੋਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਮੀਰੀ ਕਿਰਸ ਦਾ ਨਹੀਂ ਲੁੱਟ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਿਰਸ ਨੇਕੀ ਤੇ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ । ਬੇਲੋੜੀ ਅਮੀਰੀ ਵਿਚ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਧੁੜਕੂ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਨਾਂ ਨਾਲ

ਹਮਦਰਦੀ ਘਟ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਰੱਬ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ । ਕਵੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ 'ਦੇਣਾ' ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਜੋੜਨਾ।
'ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਜੀ ਵੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਚਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ: —

ਹਰਕਤ ਨਾਲ ਹੁਲਾਰੇ ਖਾਂਦੀ, ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗਾਨੀ ।

ਜੀਵਨ ਚਾਲ, ਚਾਲ ਹੈ ਜੀਵਨ, ਇਸ ਬਿਨ ਲੋਥ ਸਦਾਵੇ।

ਸੋ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਨੇ 'ਚੰਦਨਵਾੜੀ' ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਣ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀਆਂ ਵਾਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕ ਵੱਖਰਤਾ ਵੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਵਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਹ ਇਕ ਚੇਤਨ ਕਵੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਸਫਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਚਾਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।
2. ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਚੰਦਨਵਾੜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸਰੋਕਾਰ
- 3 ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਚਰਚਾ ਕਰੋ
4. ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰੋ
- 5 ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤਹਿਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
6. ਧਨੀ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕੀ ਦੇਣ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਡਾ. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਅਤੇ ਸਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ
2. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ- ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
3. ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ
4. ਜੱਗੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰੋਤ-ਮੂਲਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
5. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਕਾਵਿ ਅਧਿਅਨ, ਲਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ
6. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ, ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਲਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ ਲੁਧਿਆਣਾ

ਭਾਗ-ਅ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ : ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸੰਵੇਦਨਾ/ ਕਾਵਿ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਦਰਜਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਮੋਕਲਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਹੱਕੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੂਰਵਲੀ ਨਵਅਧਿਆਤਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਸਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੋਈ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜੀਠ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਜੀਵ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਮਰੱਥਾ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਨਵੀਨਤਾ ਭਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਚਾਵਾਂ, ਨਿਹੇਰਿਆਂ, ਉਲਾਂਭਿਆਂ, ਰੋਸਿਆਂ ਤੇ ਜੱਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਾ-ਪੱਖ ਤੋਂ ਬੜਾ ਚੇਤਨ ਤੇ ਸੁਜੱਗ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸਾਸ਼ਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਸਗੋਂ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਕਸਤ ਕਾਵਿ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਛੰਦ-ਸਾਸ਼ਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਅਤੇ ਸਵੱਛਤਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ, ਅਗਰਗਾਮੀ ਚੇਤਨਤਾ ਤੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜਾਂ ਕਲਾਸਕੀ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਸੁਜੱਗਤਾ, ਬਿੰਬ-ਯੋਜਨਾ, ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚੋਂ ਕਾਵਿ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਆਦਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਨਵੇਕਲਾ ਅਤੇ ਲਾਸਾਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਉੱਤਰਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੱਜ 'ਯੁੱਗ-ਕਵੀ' ਵਜੋਂ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਇਸ ਮਨਮੋਹਣੇ ਕਵੀ ਦਾ ਜਨਮ 20 ਅਕਤੂਬਰ, 1905 ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨਗਰ ਮਰਦਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕਿੱਤੋ ਵਜੋਂ ਡਾਕਟਰ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਇਹ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਿਆ ਹੈ। 1923 ਵਿੱਚ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬਸੰਤ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸਫ਼ਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇੱਕ ਯੁੱਗ ਕਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਰਵਾਇਤੀ ਕਾਵਿਕਾਰੀ ਤੋਂ ਹੀ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ 'ਸਾਡਾ ਗੁਰੂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਬਾਗ ਸਾਡਾ' ਬੈਂਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਉਦੋਂ ਕਾਵਿ-ਮਹਿਫਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦਾ ਕਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸੁਰ ਰੁਮਾਂਚਕਤਾ ਵਾਲੀ ਹੀ ਸੀ, ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ

ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਬਾਹਰੀ ਹੀ ਸਨ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਟਿਆਰ ਬਸੰਤ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। 1927 ਵਿੱਚ ਪਤਨੀ ਬਸੰਤ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ 1933 ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਲੱਗਿਆ। 1943 ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਲਹੌਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ 'ਪੰਜ ਦਰਿਆ' ਨਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਚਾ ਕੱਢਿਆ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸਿਰਕੱਢ ਰਸਾਲਾ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਖਰ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਰਹੇ। ਆਖਰ 1978 ਵਿੱਚ ਆਪ ਦਾ ਦਿਨ ਆ ਪੁੱਜਿਆ ਤੇ ਰੱਬ ਨੂੰ 'ਗੋਰਖ ਧੰਦਾ' ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਚਾਰ ਹੰਝੂ (1935), ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ (1936), ਕਸੁੰਭੜਾ (1939), ਅੱਧਵਾਟੇ (1943), ਕੱਚ-ਸੱਚ (1950), ਆਵਾਜ਼ਾਂ (1954), ਵੱਡਾ ਵੇਲਾ (1958), ਜੰਦਰੇ (1964), ਜੈਮੀਰ (1968), ਨਾਨਕਾਇਣ (1971), ਬੂਹੇ (1979)।

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਚਾਰ ਹੰਝੂ' ਅਤੇ 'ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ' ਤੱਕ ਸਿਧੇ ਸਾਧੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਬੋਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ, ਅੱਧਵਾਟੇ, ਕੱਚ-ਸੱਚ, ਕਸੁੰਭੜਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਵੱਡਾ ਵੇਲਾ, ਜੰਦਰੇ, ਜੈਮੀਰ, ਨਾਨਕਾਇਣ ਅਤੇ ਬੂਹੇ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹਨ। 'ਵੱਡਾ ਵੇਲਾ' ਪੁਸਤਕ ਉਪਰ ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਇਨਾਮ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ-ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰੁਮਾਂਸ ਦਾ ਰੰਗ ਸਿਰਫ ਨਿੱਜੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਮੂਲ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਰੂਪ ਹੈ। ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ. ਕਸੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, " ਅੰਤਰ-ਮੁਖੀ ਤੇ ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ ਦੋਹਾਂ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹੈ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮਧੁਰ-ਗੁਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਤੁਲ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਬਦ-ਜੜ੍ਹਤ ਉੱਚ-ਪਾਏ ਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵੱਡਾ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਹ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦਾ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ।"

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਨਿਝੱਕ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ 'ਹੀਰ' ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸੰਗਤਾ ਅਤੇ ਨਿਝੱਕਤਾ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇੰਨਾ ਅੰਤਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸੂਫੀ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸੁਪਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਨਾਲ ਸਰਾਬੋਰ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਖਰ ਉਥੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਮੱਧ- ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਇਕੋ

ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਰੰਗ ਉਸ ਦੀ 1947 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹ 'ਕੱਚ-ਸੱਚ' ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਵਹਿਣਾ ਵਿੱਚ ਵਹਿੰਦਾ ਤੇ ਖੁੱਸ ਗਈ ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ 'ਆਵਾਜ਼ਾਂ' ਮਾਰਦਾ ਅਤੇ 'ਵੱਡਾ ਵੇਲਾ' ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਜੈ-ਮੀਰ' ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ 'ਬੂਹੇ' ਨੂੰ 'ਜੰਦਰੇ' ਮਾਰ ਲੰਬੇ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਿਕ ਹੋ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪਰਿਪਕਤਾ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੁਖਤਗੀ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 1947 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਛਪੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। 'ਕੱਚ- ਸੱਚ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੀ ਹਿੱਕ ਦੇ ਬੁਹਕ ਆਹਲਣੇ ਨੂੰ ਸੌਂਡਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਸੇ ਵਡੇਰੇ ਤੇ ਤਲਖ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਬਿਛੂ-ਡੰਗੇ ਰਾਹਾਂ 'ਤੇ ਖੰਭ ਫਟਕਾਣੇ ਲੋੜਦਾ ਹੈ।'

ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਕਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਜਾਬਤੇ ਵਾਲਾ ਪਰ ਬੜਾ ਸਥੂਲ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

'ਜਾਇਦਾਦ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸੈਲ-ਪੱਥਰ ਹੋਈ ਆਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਾਲਕ ਪਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਵਾਂਗ ਯੁੱਗ-ਪਲਟ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹੱਲਿਆ ਵਾਂਗ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਅਪਹੁੰਚ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਆਵਾਜ਼ਾਂ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਖਾਸ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਮੂਹਕ ਧੁਨੀ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਸਿਕਲੀਗਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸ਼ਸਤਰ ਨੂੰ ਪਾਣ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਨਵਾਂ-ਸ਼ਸਤਰ' ਉਹ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੰਗਰਾਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਰਤੀ-ਯੋਧੇ ਘੜ ਰਹੇ ਹਨ। 'ਮੰਗਲੀ' ਤੇ 'ਰਜਨ ਸਿੰਘ' ਨਾਂ ਦੇ ਕਥਾ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਬੀਰ-ਗਾਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮਨ ਦੇ ਗੀਤਾਂ, ਜੁਆਨਾਂ ਦੇ ਗੀਤਾਂ, ਘੋਲ ਤੇ ਜੱਟੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤ ਵਿਚ ਉਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗੀਤ ਰਚਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਰੋਜ਼ਨ-ਬਰਗ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ ਬਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਰੋਜ਼ਨ-ਬਰਗਾਂ' ਦੰਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜਾ ਪਾਉਣ ਉੱਤੇ ਕਵੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਰੁਣਾਮਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰੰਗ ਉਗੜਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰੀਤ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ-ਵਰਣਨ ਵੀ ਬਲਵਾਨ ਭਾਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

'ਵੱਡਾ ਵੇਲਾ' ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਤੇਰਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਇਕ ਵਾਰ, ਇਕ ਕਥਾ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਕ ਕਵੀ ਦਾ ਨਿੱਜ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਵਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਉਗਮੀ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਸਮੂਹਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿਚ ਭਿੱਜਾ ਹੋਇਆ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮੂਹਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਹਾਂਮੂਲਕ ਆਸ਼ਾ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁਰ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਵੰਨਗੀ ਸਮੂਹਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਵਿਤਾਵਾਂ 'ਅਮਨ', 'ਕ੍ਰਾਂਤੀ' ਤੇ 'ਕਿਕੂਲ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ।

ਜਿੰਦਰੇ ਨਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਦੇ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸ਼ਿਲਪ ਵਿਚ ਲੁਕਾਉਣ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਲੱਖ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਜਮੂਦ ਲੁਕ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ 'ਮਨਸੂਰ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦੀ ਸੰਕੇਤਕ ਵਰਣਨ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ। 'ਜਿੰਦਰੇ' ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਕੱਚੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿੱਤਰਣ ਅਦਭੁੱਤ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ। 'ਜੈ ਮੀਰ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਮੁੜ ਇਕ-ਸੁਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੁਰ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਕਵੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਨਿੱਜੀ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਤੋਂ ਬਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵਿਮੁਕਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ-ਮੋਹ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੂਖਮ ਆਤਮ- ਚਿਤਵਨ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਧੁਨੀ ਡੂੰਘੇਰੀ ਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ-ਯੁਕਤ ਹੈ। 'ਨਾਨਕਾਇਣ' ਉਸ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਬਿਆਨ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ- ਨਿਖੇੜ ਡਾਢਾ ਕਲਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ 'ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਚਾਨਣ' ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਜਿਸ ਡੂੰਘੀ ਨੀਝ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋ.ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਫਲਸਫਾਨਾ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਅੰਤਿਮ ਰਚਨਾ 'ਬੂਹੇ' ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਰੰਗ, ਗਜ਼ਲ 'ਤੇ ਗੀਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ, ਉਥੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰੌੜ ਅਨੁਭਵ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਕਲਾਮਈ ਹੈ। ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਰੁਮਾਂਸ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਗੀਤ ਕਵੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਕਾਵਿ- ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਉੱਚਤਮ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਵਿ-ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਦਾ ਇਕ ਸੁਹਿਰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਵਿਚ ਯੁੱਗ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੀਤ ਅਨੁਭਵ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਲਪ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਰੂਪ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤਿ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਬਤੌਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਉਸਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਤਮ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸਾ ਹੈ।

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਕੁਝ ਢਿੱਲੀ ਪੈਂਦੀ ਗਈ ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਸ਼ਾਦਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਨਿੱਜ ਕੇਂਦਰਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਢੁੱਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸਾਧਨਾ, ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-

ਸ਼ਿਲਪ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰੂਪ-ਗਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਸਦਾ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸੰਜਮੀ, ਅਨੁਭਵ ਯੁਕਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਲਾਸਿਕਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਰੁਮਾਂਸ ਵਿੱਚ ਗੜ੍ਹੀਦਿਆ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ, ਮਧੁਰ ਤੇ ਸਹਿਜ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਦੁੱਤੀ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਬੂਹੇ ਸਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੱਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਦੇ ਉਦਾਰਚਿਤ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਾਂਗ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਬੋਧ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕੌਸ਼ਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਵੀ ਹੈ।

ਅ 1.2 ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ/ਉਸਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਮੌਰ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਯੁੱਗ ਸ਼ਾਇਰ' ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੌਰ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ-ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਯੁੱਗ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਤੇ ਕਾਵਿਕ ਸੰਚਾਰ ਏਨਾ ਦਿਲਕਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਅਗਲੇਰੇ ਦੌਰ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਤੇ ਹੀ ਵਿਕਸਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਰੁਚੀ ਦਾ ਲਾਸ਼ਾਨੀ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਆਂਤਰਿਕ ਪਰਮਾਣਿਕ ਸਵੈ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀਪਨ ਦੇ ਹੁੰਗਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰੋਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਚਿਤਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਠੀ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜਾਦੂਮਈ ਖਿੱਚ, ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤੀਖਣ ਵੇਗ, ਵਲਵਲੇ ਦੀ ਬੁਲੰਦੀ, ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਠੋਠ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ, ਸੁਹਜਮਈ ਪ੍ਰਗੀਤਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮੂਰਤ ਕਾਵਿ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ।

ਜੀਵਨ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਤੇ ਹੋਣਾ ਰੰਗ ਬਰੰਗਾ

-ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਰ ਰੰਗ ਰੰਗੀਲਾ,

ਸੌ ਮੁਰਦੇ ਭਗਤਾ ਕੋਲੋਂ ਜੀਉਂਦਾ ਜਾਲਮ ਚੰਗਾ।

ਮੈਂ ਪਲ ਪਲ ਰੰਗ ਵਟਾਵਾਂ,

ਵਟਦਾ ਰਹਾਂ ਤਾਂ ਜੀਵਾਂ

ਜੇ ਖਲਾਂ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂ।

-ਕੀ ਛੱਡਾਂ ਤੇ ਕੀ ਫੜਾਂ,
ਮੈਨੂੰ ਆਂਦੇ ਰੰਗ ਪਸੰਦ।

ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਧੂਹਪਾਊ ਖਿੱਚ, ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤਾਜ਼ਗੀ, ਸਹਿਜ ਤੇ ਸੁਚੱਜਾ ਰਿਦਮ ਅਤੇ ਅਛੋਹ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਪੁਠ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਵੈ ਤੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਨਵੇਕਲਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤੀਖਣ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਰੁਚੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅਤਿ ਦਰਜੇ ਦਾ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਅਨੁਭਵ ਉਸਨੂੰ ਨੂੰ ਕਈ ਆਤਮ-ਦਵੰਦਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੱਕਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਤੂੰ ਬਹਿ ਵੰਞੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ
ਲਖ ਬਹਿਸ਼ਤਾਂ ਦੇਣ ਜੇ ਮੈਨੂੰ
ਛੰਡ ਸੁੱਟਾਂ ਮੈਂ ਝੋਲ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਰੁਮਾਂਸ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਦਵੰਦੀ ਪਾਸਾਰ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ਗੀਤਕਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਲਤਾ, ਲੈ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦੀ ਸਜੀਵਤਾ ਉਸ ਦੀ ਗੀਤਕਾਰੀ ਦੇ ਮੁਖ ਗੁਣ ਹਨ :

-ਜੇ ਤੂੰ ਬਹਿ ਵੰਞੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ

ਨੀ ਅੱਜ ਕੋਈ ਆਇਆ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਹ ਗੀਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਕਬੂਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪ ਦੀ ਹੁਨਰਕਾਰੀ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਗੀਤ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਲੋਕਾਰੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਚਹੇਤਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ।

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਰੰਭਕ-ਦੌਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਗੁਣ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰੁਬਾਈ, 'ਰੱਬ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬੁਝਾਰਤ, ਰੱਬ ਇਕ ਗੋਰਖ ਧੰਦਾ' ਦੀ ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਹੀ ਸਤਰ ਵਿਚ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਸ ਰੁਬਾਈ ਦੀ ਵੱਥ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਝਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। 'ਲਾਈਲੱਗ ਮੋਮਨ ਦੇ ਕੋਲੋਂ, ਖੋਜੀ ਕਾਫ਼ਰ ਚੰਗਾ' ਇਸ ਸਤਰ ਵਿਚ 'ਲਾਈਲੱਗ ਮੋਮਨ' ਤੇ 'ਖੋਜੀ ਕਾਫ਼ਰ' ਦਾ ਤਣਾਓ ਧਰਮ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਟਕਰਾਓ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰੱਬੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਤੁਕੀ ਆਸਥਾ ਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਨਕਾਰਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡਾਂ ਤੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ 'ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ' ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਰੰਭਕ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਥੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਦਵੰਦ ਵੀ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਰੱਬ ਪ੍ਰਤੀ ਅੰਧ-ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਕਾਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਰੱਬ ਦੀ ਹਸਤੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਰੱਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁੱਲ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਕੇ, ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਵੈ ਨਿਰਮਤ ਪਦਾਰਥਕ ਹੋਂਦ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੁਬਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਜਾਹੋ-ਜਲਾਲ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ 'ਕਚ ਸੱਚ', 'ਆਵਾਜ਼ਾਂ' ਤੇ 'ਜੈ ਮੀਰ' ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਅਨੁਭਵ-ਮੂਲਕ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਰਬਪੱਖੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਇਲਵਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ 'ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਗਮ' ਤੋਂ 'ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗਮ' ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਘੜਿਆ-ਘੜਾਇਆ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਹ ਉਸਨੇ ਨੇ ਸਹਿਜ ਭਾਅ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਉਪਰੋਂ ਥੋਪਿਆ ਮੁਲੰਮਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਇਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵੱਥ ਵਿੱਚ ਰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। "ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧਕ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਕਵੀ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿੱਥੇ ਕਵੀ ਖੁਦ ਸੰਬੰਧਕ ਹੁੰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਉਥੇ ਵੀ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਮੈਂ ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਪਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਭਾਵ-ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ- ਆਲੋਚਕ, ਟੀ.ਐਸ. ਇਲੀਅਟ ਇਸ ਨਿਰਣੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਧਿਅਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਲੀਅਟ ਤੋਂ ਵੀ ਇਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਵੀ ਕੀਟਸ ਨੇ ਤਾਂ ਕਾਵਿ-ਮੈਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਾਵਿ-ਪਾਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਆਪਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਚਰਿਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਲੀਅਟ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦਾ ਆਪਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਕੀਟਸ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਪਾਤਰ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਚਰਿਤਰ ਜਾਂ ਆਪਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਫਿਰ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਮੈਂ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧਕ ਪਾਤਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।"

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਵਿ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਧਾਰਣ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਵਾਲੇ ਦੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕ੍ਰਿਤੀ- ਕ੍ਰਿਸਾਨ ਮਰਦ ਤੀਵੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਨਾਇਕ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰੂਪ ਗਰੀਬ ਤੇ ਸੂਰਮੇ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਹੈ। ਜੱਟ ਤੇ ਹੋਰ ਕੰਮੀ ਜਾਤੀਆਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਾਇਕ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤੀ ਹੋਣੀ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਈ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਜਮਾਤੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਉਦਾਹਰਨ ਉਸ ਦਾ ਕਥਾ ਕਾਵਿ, 'ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਆਪਣੀ -ਸੂਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਨਾ ਲੋੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹਾਰ ਕੇ ਵੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।'

1947 ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਉਹ ਇਕ ਚੂੜੇ ਵਾਲੀ ਸੁੰਦਰ ਮੁਟਿਆਰ ਨਾਲ ਤਸਬੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਵਖਾਵੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਹਿੰਦਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਘਾਟਾਂ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੇ ਉਂਗਲ ਧਰਦਾ ਹੈ:-

ਕੀ ਨਾ ਡਿੱਠਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ ?
 ਕੀ ਨਾ ਸੁਣਿਆ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ ?
 ਸਭ ਕੁਝ ਡਿੱਠਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ,
 ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ
 - ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਂਗੂ ਬੰਦੇ ਰੱਬ ਦੇ,
 ਬੱਘੀਆਂ ਅੱਗੇ ਦੇਖੇ ਵੱਗਦੇ।
 ਖੇਪਰੀਆਂ ਦੇ ਥੜੇ ਚਿਣੀਂਦੇ,
 ਉਤੇ ਲੋਕ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੀਂਦੇ,
 ਲੱਖਾਂ ਨਫ਼ਰ ਜਾਗਦੇ ਜੀਂਦੇ,
 ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਦਫ਼ਨੀਂਦੇ,
 'ਈਸਾ' ਵਰਗੇ ਸੂਲੀ ਚੜ੍ਹਦੇ,
 'ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ' ਪਿਆਸੇ ਮਰਦੇ,
 'ਨਾਨਕ' ਵਰਗੇ ਚੱਕੀਆਂ ਪੀਂਹਦੇ
 'ਰਾਮ' ਜਿਹੇ ਬਨਵਾਸੀ ਥੀਂਦੇ,
 ਹੋਰ ਨਾ ਹੁਣ ਮੈਂ ਦੇਖ ਸਕਾਂ—
 ਛੱਡ ਦੇ, ਚੂੜੇ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀਏ !
 ਛੱਡ ਦੇ, ਸੋਨੇ-ਲੱਦੀਏ ਪਰੀਏ !

ਛੱਡ ਦੇ, ਛੱਡ ਦੇ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ,

ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ।

(ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ ਪੰਨਾ -25)

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗਬੋਧ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਚੰਡਤਾ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਚਿਤਰਨ ਉਹਨਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਮੈਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਵਿ-ਅਸੀਂ ਅਰਥਾਤ ਵਿਅਕਤਿਕ ਨਾਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮੂਹਕ ਨਾਇਕ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹੋਣੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹੋ ਕੇ ਸੰਗਠਨ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਦਿਆਂ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਸਲਨ, ਜੁਆਨਾਂ ਦਾ ਗੀਤਾ' ਵਿਚ ਪੋਲਾਤਾਰੀ ਅੰਤਰ- ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਇਆ ਹੈ, “ਦੇ ਅਮਨ ਗੀਤ” ਵਿਚ “ਤੁਰਿਆ ਅਮਨ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਜਹਾਨ ਨਾਲ ਹੈ” ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਅਕਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਮੰਗਲੀ ਕਥਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਤੇ ਜਿੱਤ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੂਹਕ ਅਥਵਾ ਜਮਾਤੀ ਨਾਇਕਤਵ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਮਨਭਾਉਂਦੀ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ (ਗੀਤ) ਦੀ ਥਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤ-ਵਿਧਾ ਵੱਲ ਮੁੜਦਾ ਹੈ। ਤਿਲੰਗਾਨਾ ਦੇ ਕਿਸਾਨ-ਘੋਲ ਤੇ ਪੈਪਸੂ ਦੀ ਮੁਜ਼ਾਰਾ ਮੂਵਮੈਂਟ ਦਾ ਬਿਆਨ ਉਹ ਬੜੀ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ :

—ਨਿਕਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਵਹੀਰਾਂ ਲੋਕੀ ਭੁਖ ਦੇ ਸਤਾਏ।

‘ਰੋਟੀ ਕੱਢੇ ਗੱਦੀ ਛੱਡੋ,

ਨਾਹਰੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲਾਏ।

ਜਾਂ

—ਹੋਣ ਲਗਾ ਘੋਲ ਯਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਜੋਕਾਂ ਦਾ।

ਹੋਵਣਾ ਨਬੋੜਾ ਅੱਜ ਮਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਢੋਕਾਂ ਦਾ।

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਸ ਦੀ ਵਸਤੂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰੂਪ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰੂਪ-ਰਚਨਾ ਸਮਾਜਕ ਵਰਗ ਵੰਡ ਦੇ ਮਾਡਲ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਉਪਰਲੀ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤ੍ਰ ਉਪਰਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਚਿਨ੍ਹ ਹਨ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਤੇ ਹੇਠਲੀ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਵਿਚ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਦੀ ਕਰੜੀ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਜੋਗ ਮੰਝਲੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਂ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ-ਗ੍ਰਸਤ ਮਨੋਵਸਥਾ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਨ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਗਭਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਹ ਸੰਰਚਨਾ-ਪੈਟਰਨ ਕਵੀ ਦੀ ਸਿਰਫ ਸੁਚੇਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਅਚੇਤ-ਸੁਚੇਤ, ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰਾਂ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਮੁੱਚ, ਕਾਵਿ-ਮੈਂ ਜਾਂ ਕਾਵਿ- ਅਸੀਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਅ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਸਰਮਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਰੰਭਲੇ ਦੌਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁਚੇਤ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਵੀਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਗਵਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸੋਚ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਮਧਕਾਲੀਨ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਲਗੀਆਂ। ਮਧਕਾਲੀਨ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਧੀਨ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ 'ਰੱਬ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਤਨਾਉ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਮਧਕਾਲੀਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਾਰ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

ਰੱਬ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬੁਝਾਰਤ

ਰੱਬ ਇਕ ਗੋਰਖ ਧੰਧਾ ।

ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਲਗਿਆਂ ਪੇਚ ਏਸ ਦੇ

ਕਾਫ਼ਰ ਹੋ ਜਾਏ ਬੰਦਾ

ਕਾਫ਼ਰ ਹੋਣੇ ਡਰ ਕੇ ਜੀਵੇਂ

ਖੇਜੇਂ ਮੂਲ ਨਾ ਖੁੰਝੀਂ

ਲਾਈਲੱਗ ਮੇਮਨ ਦੇ ਕੇਲੇਂ

ਖੇਜੀ ਕਾਫ਼ਰ ਚੰਗਾ

(ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ, ਪੰਨਾ 10)

ਨਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਬੇਭਰੋਸਗੀ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਅਤੀਤ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਪਰਮਾਣ ਉਘੜਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਥਾਂ ਜ਼ਿਗਿਆਸਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰੁਚੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ

ਯੁੱਗ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਘੜੇ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਕਮੀ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਦੀਆਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਵਿੱਚ ਵਹਿ ਕੇ ਰੁਮਾਂਸ ਦੀ ਚਾਸਣੀ ਵਿੱਚ ਗੜ੍ਹਚ ਕਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਕਾਮਾਲ ਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਖਿਆਲ ਦੀ ਉੱਚੀ ਉਡਾਰੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆ ਦੀ ਵੱਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਹੈ। ਨਿਰਛਲਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਘਾੜਤ ਦਾ ਹੁਨਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅ 1.3 ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਸ ਵਿਧਾਨ :-

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਚਾਰੀਆ ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਨਾਟ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਸ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸਾਸ਼ਤਰੀ/ ਨਾਟ ਸਾਸ਼ਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਬਾਕੀ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਕਾਰਨ ਰਸ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਹੀ ਰਸ ਉਪਜਦਾ ਸੀ। ਦਰਸ਼ਕ ਜਾਂ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਚਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇੱਕ ਰਸ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸਾਸ਼ਤਰ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਪਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਬਹਿਸ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਚਾਰੀਆਂ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਰਸ ਨਿਸ਼ਪਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਮਨਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਮਨਦੇ ਹਨ। ਕਲਾ ਦੇ ਇਹ ਰੂਪ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਉਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਸੀ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਤੇ ਸਵਾਲਾਂ 'ਚ ਘਿਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਜੂਦ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅਨੰਤ ਨਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪਲ ਪਲ ਬਦਲਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਅੱਗੇ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਵੀ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਰਲ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਾਰ ਇਕਹਿਰੇ ਅਰਥਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਕਹਿਰੇ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਮਨੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥ ਵੀ ਗੁੰਝਲਮਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਸਿੱਧ ਪੱਧਰੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵ ਉਪਜਦੇ ਸਨ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਾਂਗ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਪਲ ਪਲ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਹੀ ਰਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਰਸ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਝਲਕਾਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰਸ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਉਪਜਦਾ ਕੇਵਲ ਅੰਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ/ਫਿਤਰਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਸਮੇਂ ਪਾਠਕ ਸਿਰਜਤ ਸ਼ਬਦ-ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਜ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਵ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਚਿੱਤ ਬਿਰਤੀ ਵੀ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ ਵਾਂਗ ਭਾਵ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਸਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ 'ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ' ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਰਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ (ਵਿਯੋਗ) :

ਉਦਾਹਰਨ:

ਕੋਇਲ ਦੀਆਂ ਕੂਕਾਂ ਨੀ
ਮਾਰਨ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨੀ,
ਪੀਹੜੇ ਨੂੰ ਭੰਨਾਂ ਮੈਂ
ਚਰਖੀ ਨੂੰ ਫੂਕਾਂ ਨੀ ।

ਫਿਰ ਡਰਦੀ ਭਾਬੋਂ ਤੋਂ
ਲੈ ਬਹਾਂ ਕਸੀਦਾ ਜੇ -
ਯਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀ ਦਾ
ਦਿਲ ਕਿਧਰੇ ਜੁੜ ਜਾਵੇ,
ਤੇ ਸੂਈ ਕਸੀਦੇ ਦੀ,
ਪੋਟੇ ਵਿੱਚ ਪੁੜ ਜਾਵੇ।
(ਅੰਬੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਥੱਲੇ, ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ, ਪੰਨਾ 73)

ਅੰਬੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਥੱਲੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਭੇਦ ਸੰਯੋਗ ਸਿੰਗਾਰ ਤੇ ਵਿਯੋਗ ਸਿੰਗਾਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵਿਯੋਗ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਭਾਵ ਉੱਪਜ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵਿਸ਼ੇ ਆਲੰਬਨ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਆਸਰਾ ਆਲੰਬਨ ਹੈ। ਕੋਇਲ ਦੀਆਂ ਕੂਕਾਂ ਉੱਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਉਤਪਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੀਹੜੇ ਨੂੰ ਭੰਨਣਾ, ਚਰਖੀ ਨੂੰ ਫੂਕਣਾ, ਯਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਣਾ, ਸੂਈ ਦਾ ਪੋਟੇ ਵਿੱਚ ਪੁੜਣਾ ਅਨੁਭਾਵ ਹਨ। ਚਿੰਤਾ, ਮੋਹ, ਉਨਮਾਦ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਹਨ ਤੇ ਰਤੀ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ ਵਿਯੋਗ ਰਸ ਦੀ ਉਤਮ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।

ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ (ਸੰਯੋਗ) :

ਉਦਾਹਰਨ:

ਉਹ ਚੰਦ ਪਿਆਰਾ ਵੀ,
ਆ ਬੈਠਾ ਸਾਹਵੇਂ ਨੀ

ਉਹ ਮਿਰੀਆ ਪ੍ਰੀਤਾਂ ਦਾ,
ਸੁਹਣਾ ਵਣਜਾਰਾ ਨੀ।

ਕਿੱਸੇ ਪਰਦੇਸਾਂ ਦੇ,
ਲਾਮਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੀ,
ਘੁਮਕਾਰ ਜਹਾਜਾਂ ਦੀ,
ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਨੀ,
ਵੈਰੀ ਦੇ ਹੱਲੇ ਨੀ ,
ਸੋਹਣੇ ਦੀਆਂ ਠੱਲਾਂ ਨੀ
ਉਹ ਦੱਸੀ ਜਾਵੇ ਤੇ
ਮੈਂ ਭਰਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨੀ

(ਅੰਬੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਥੱਲੇ, ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ, ਪੰਨਾ 79)

ਇਸ ਕਾਵਿ ਟੋਟੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਮਿਲਣ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮਿਲਣ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਯੋਗ ਰਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵਿਸ਼ੇ ਆਲੰਬਨ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਆਸਰਾ ਆਲੰਬਨ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਣਾ, ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸਣਾ, ਅੰਬੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਦੀ ਛਾਂ, ਜਹਾਜਾਂ ਦੀ ਘੁਮਕਾਰ, ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ, ਚੰਦ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰਾ ਉੱਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਆਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦੋਹੇਂ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਤੀ ਭਾਵ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰਸ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਰਤੀ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹੈ।

ਅੰਬੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਥੱਲੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਭਾਵ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵਿਯੋਗ ਰਸ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਸੰਯੋਗ ਰਸ ਦੇ ਭਾਵ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਭੇਦ ਵਿਯੋਗ ਤੇ ਸੰਯੋਗ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ ਵਾਂਗ ਭਾਵ

ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਗੋਂ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਇੱਕ ਪਲ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਲ ਸੰਯੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ।
ਇਹ ਭਾਵ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਟਿਕਦੇ ਫਿਰ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹਾਸ ਰਸ :

ਉਦਾਹਰਨ:

ਕਰ ਲਾਗੇ ਲਾਗੇ ਸਿਰੀਆਂ,
ਉਹ ਬੇਰੀ ਥੱਲੇ ਬਹਿਣਾ ।
ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਘਰ ਘਰ ਮਗਰੋਂ,
ਫਿਰ ਜਾ ਛੱਤੇ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ : ਛੇਤੀ ਕਰ ਬੇਬੇ ਛੱਤੇ
ਤੈਨੂੰ ਸੱਦਦੀ ਭੂਆ ਸੱਤੇ ।
ਉਸ ਜਾਣਾ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ

ਅਸਾਂ ਕਰਕੇ ਫੁਰਤੀ ਛੁਹਲੀ
ਗਾਲੜ ਵਾਂਗੂੰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣਾ,

ਬੇਰਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰਾਣਾ ।
ਆਪਾਂ ਤਾਂ ਚੁਣ ਚੁਣ ਖਾਣੇ

ਛੁਹਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬਕੇ ਲਾਣੇ :
ਬੱਚੂ ਹਰਨਾਮਿਆ ਖਾ ਲੈ !

ਸੰਤੂ ਡੱਬਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲੈ
ਖਾ ਖੂ ਕੇ ਥੱਲੇ ਲਹਿਣਾ,

ਫਿਰ ਬਣ ਵਰਤਾਵੇ ਬਹਿਣਾ,
ਕੁਝ ਵੰਡ ਕਰਾਈ ਲੈਣੀ

ਕੁਝ ਕੰਢੇ-ਰੜਾਈ ਲੈਣੀ
ਫਿਰ ਚੀਕ ਚਿਹਾੜਾ ਪਾਣਾ,

ਉਤੇ ਛੱਤੇ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ।
ਉਸ ਝੂਠੀ ਮੂਠੀ ਕੁਟਣਾ,
ਅਸਾਂ ਝੂਠੀ ਮੂਠੀ ਰੋਣਾ।
ਉਸ ਧੌਣ ਅਸਾਡੀ ਛੱਡਣੀ
ਅਸਾਂ ਟੱਪ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਖਲੋਣਾ।

ਉਸ ਗਾਲਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ,
ਅਸਾਂ ਗਾਉਣਾ ਅੱਗੇ ਰਲ ਕੇ :
ਛੱਤੇ ਮਾਈ ਦੀਆਂ ਗਾਲਾਂ,
ਹਨ ਦੁੱਧ ਤੇ ਘਿਓ ਦੀਆ ਨਾਲਾਂ।

(ਛੱਤੇ ਦੀ ਬੇਰੀ, ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ, ਪੰਨੇ 20-21)

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਪੁਰਾਣੇ ਪੌਛੂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਵਾਦਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸਾਥੀ ਰਲਕੇ ਚੋਰੀਓ ਛੱਤੇ ਦੀ ਬੇਰੀ ਤੋਂ ਬੇਰ ਤੋੜ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਜੋ ਭਾਵ ਉਪਜ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਹਾਸ ਰਸ ਦੇ ਭਾਵ ਹਨ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਾਈ ਛੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆਲੰਬਨ ਹੈ ਤੇ ਕਵੀ ਆਸਰਾ ਆਲੰਬਨ ਹੈ। ਬੇਰੀ ਥੱਲੇ ਬੈਠਣਾ, ਛੱਤੇ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ, ਗਾਲੜ੍ਹ ਵਾਂਗੂ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਬੇਰਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰਾਉਣਾ, ਆਪ ਚੁਣ ਚੁਣ ਖਾਣੇ, ਸੰਤੂ ਨੂੰ ਡੱਬ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿਣਾ, ਆਪ ਖਾ ਕੇ ਥੱਲੇ ਉਤਰਨਾ, ਵਰਤਾਵੇ ਬਣਨਾ, ਵੰਡ ਕਰਾਈ ਲੈਣੀ, ਕੰਢੇ ਚੁਭਾਈ ਲੈਣੀ, ਚੀਕ ਚਿਹਾੜਾ ਪਾਉਣਾ, ਛੱਤੇ ਦਾ ਆਉਣਾ, ਝੂਠੀ ਮੂਠੀ ਕੁੱਟਣਾ, ਝੂਠੀ ਮੂਠੀ ਰੋਣਾ ਆਦਿ ਉੱਚੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਹਨ। ਹਾਸ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀਰ ਰਸ ਨਾਲ ਲਬਰਜ਼ ਜਜ਼ਬੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ।

'ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਦਿਲ' ਉਸਦੀ ਆਜਿਹੇ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।

ਵੀਰ ਰਸ :

ਉਦਾਹਰਨ :

ਵਾਗਾਂ ਛੱਡ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਵਾਲੀਏ ਨੀ,
ਪੈਰ ਧਰਨ ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਰਕਾਬ ਉੱਤੇ।
ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਤੇ ਬਣੀ ਹੈ ਭੀੜ ਭਾਰੀ,

ਟੁਟ ਪਏ ਨੇ ਵੈਰੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ । ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਪਾਣੀ ਨਾ ਫੇਰ ਐਵੇਂ ਮੇਰੇ ਸੋਹਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਬ ਉੱਤੇ ।

ਸਰੂ ਵਰਗੀ ਜੁਆਨੀ ਮੈਂ ਫੂਕਣੀ ਏਂ,

ਬਹਿ ਗਏ ਭੂੰਡ ਜੇ ਆ ਕੇ ਗੁਲਾਬ ਉਤੇ

ਕਿਹੜੀ ਗੱਲੋਂ ਤੂੰ ਹਉਕੇ ਤੇ ਲਏਂ ਹਉਕਾ,

ਕਿਹੜੀ ਗੱਲੋਂ ਤੂੰ ਅੱਖਾਂ ਸੁਜਾਈਆ ਨੇ ?

ਲਾਂਘੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਨ ਥੋਹੜੇ

ਜੇ ਤੂੰ ਹੋਰ ਦੇ ਨਦੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਨੇ ?

(ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਦਿਲ, ਸਾਵੇ-ਪੱਤਰ, ਪੰਨਾ 64)

ਇਸ ਕਾਵਿ ਟੋਟੇ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਉਸ ਵਕਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇਸ਼ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਜੰਗ ਲਈ ਤੁਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਮੋਹ ਵੱਸ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵੀਰ ਰਸ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਤਸ਼ਾਹ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹੈ। ਨਾਇਕਾ ਵਿਸ਼ੇ ਆਲੰਬਨ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਇਕ ਆਸਰਾ ਆਲੰਬਨ ਹੈ। ਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਭੀੜ ਬਣਨਾ, ਵੈਰੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਉੱਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਹਨ। ਰਕਾਬ ਤੇ ਪੈਰ ਧਰਨਾ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਰੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਅਨੁਭਾਵ ਹਨ। ਗਰਵ, ਉਲਾਸ, ਆਵੇਗ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਹਨ।

ਵੀਰ ਰਸ :

ਉਦਾਹਰਨ:

ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਬੂਟਾ ਏ ?

ਹਰ ਥਾਂ ਜੋ ਪਲਦਾ ਏ -

ਆਰੇ ਦੇ ਦੰਦਿਆਂ ਤੇ

ਰੰਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਤੇ

ਖੈਬਰ ਦਿਆਂ ਦਰਿਆਂ ਵਿਚ, ਸਰਸਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ

ਲੱਖੀ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ,

ਰੇੜਾਂ ਵਿਚ, ਰੜਕਾਂ ਵਿਚ ਬੰਜਰਾਂ ਵਿਚ, ਝੱਖੜਾਂ ਵਿਚ, ਗੜਿਆਂ ਵਿਚ, ਮੀਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰਹੰਦ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਵੀ

ਲਾ ਦੇਈਏ

ਓਥੇ ਹੀ ਪਲਦਾ ਏ

ਜਿੱਤਨਾ ਇਹ ਛਾਂਗ ਦਈਏ ਉਤਨਾ ਇਹ ਫਲਦਾ ਏ ।

(ਸਿੱਖੀ, ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ, ਪੰਨਾ 54)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਬੀਰਤਾ ਵਾਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬੂਟਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਿੰਨੇ ਵਾਰ ਵੀ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਧਿਆ ਫੁੱਲਿਆ ਅਤੇ ਫੈਲਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਫਲਸਫੇ ਉਪਰ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੱਧ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਆਈਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹਨ ਤੇ ਵੀਰ ਰਸ ਉਪਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਵਿਸ਼ੇ ਆਲੰਬਨ ਹਨ ਤੇ ਕਵੀ ਆਸਰਾ ਆਲੰਬਨ। ਆਰੇ ਦੇ ਦੰਦੇ, ਖੇਬਰ ਦੇ ਦਰੇ, ਸਰਸਾ ਨਦੀ, ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਦੇ, ਲੱਖੀ ਦੇ ਜੰਗਲ, ਬੰਜਰ, ਝੱਖੜ, ਗੜ੍ਹੇ, ਮੀਂਹ, ਸਰਹੰਦ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਉੱਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਹਨ। ਗਰਵ, ਆਵੇਗਾ ਆਦਿ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਹਨ।

ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ :

ਉਦਾਹਰਨ:

ਕੀ ਨਾ ਡਿੱਠਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ?

ਕੀ ਨਾ ਸੁਣਿਆਂ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਮਿੱਠਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆਂ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ - ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਂਗੂ ਬੰਦੇ ਰੱਥ ਦੇ,
ਬੱਘੀਆਂ ਅੱਗੇ ਦੇਖੇ ਵਗਦੇ, ਖੇਪਰੀਆਂ ਦੇ ਥੜ੍ਹੇ ਚਿਣੀਂਦੇ, ਉਤੇ ਲੋਕ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੀਦੇ,
ਲੱਖਾਂ ਨਫਰ ਜਾਗਦੇ ਜੀਂਦੇ, ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਦਫ਼ਨੀਂਦੇ 'ਈਸਾ' ਵਰਗੇ ਸੂਲੀ ਚੜ੍ਹਦੇ, 'ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ' ਪਿਆਸੇ ਮਰਦੇ
ਨਾਨਕ ਵਰਗੇ ਚੱਕੀਆ ਪੀਂਹਦੇ 'ਰਾਮ ਜਿਹੇ ਬਨਵਾਸੀ ਥੀਂਦੇ ਹੋਰ ਨਾ ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੇਖ ਸਕਾਂ -
ਛੱਡ ਦੇ, ਚੂੜੇ ਵਾਲੀਏ ਕੁੜੀਏ ! ਛੱਡ ਦੇ ਸੋਨੇ-ਲੱਦੀਏ ਪਰੀਏ ! ਛੱਡ ਦੇ ਛੱਡ ਦੇ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ
ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ।

(ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ, ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ, ਪੰਨਾ-25)

ਇੱਥੇ ਕਵੀ ਇੱਕ ਚੂੜੇ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਫਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕੇ ਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਜਿੱਥੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚੂੜੇ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਵਿਸ਼ੇ ਆਲੰਬਨ ਹੈ ਤੇ ਕਵੀ ਆਸਰਾ ਆਲੰਬਨ ਹੈ। ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਂਗੂ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਵਗਣਾ, ਖੇਪਰੀਆਂ ਦੇ ਥੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਈਸੇ ਦਾ ਸੂਲੀ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਪਿਆਸੇ ਮਰਨਾ, ਨਾਨਕ ਵਰਗਿਆਂ ਦਾ ਚੱਕੀਆਂ ਪੀਂਹਣਾ, ਰਾਮ ਵਰਗਿਆਂ ਦਾ ਬਨਵਾਸੀ ਜਾਣਾ ਆਦਿ ਉੱਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਹਨ। ਉਪਰਾਮਤਾ, ਉਦਾਸੀ, ਬੇਬਸੀ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣਾ ਅਨੁਭਾਵ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੋਹਨ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਵੀਰ ਰਸ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਧਨਹੀਣਾਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਹਾਲਤ ਉਪਰ ਤਰਸ ਕਾਰਨ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਇੱਕੋ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰਸ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਹਰ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬੜੇ ਹੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੋ ਦੇ ਮਨੋ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸਰੋਕਾਰ
2. ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਉਲੀਕੋ
3. ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ
4. ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਵੀ ਹੈ ਚਰਚਾ ਕਰੋ
5. ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਸ ਵਿਧਾਨ
6. ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ
7. ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕੀ ਦੇਣ ਹੈ?

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਅਤੇ ਸਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ
2. ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
3. ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2017.
4. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ
5. ਡਾ. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਸ ਵਿਧਾਨ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
6. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿਰਸਾ, ਕਾਵਿ ਸਰੋਕਾਰ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ : ਬੰਦਰਗਾਹ

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

2.1 ਜੀਵਨ:- ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਗਲਾ ਵਾਰਿਸ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਜਨਮ 1915 ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਨੇਸਟਾ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਠਾਕੁਰ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਉਰਦੂ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਉਰਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਉਸਦਾ ਪੜਦਾਦਾ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ-ਵੈਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਕਾਬਜ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਵੀ ਸ ਗਈਆਂ। ਫਲਸਰੂਪ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਵੀ ਆਰਥਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਵੀ ਕੋਈ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੂੰ ਮੁਨੀਮੀ ਦੇ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਉਸਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ। ਸੋ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਬਚਪਨ ਤੰਗੀਆਂ-ਤੁਰਸੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨੇੜਲਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜਾ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ ਦਹਾਕੇ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਜਦੋਂ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਭਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਕੇ ਦਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਮੁਜ਼ਬ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।"

ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਵੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਘਰ ਦੀ ਸਥਿੱਤੀ ਠਾਕਰਾਂ ਵਾਲੀ ਨਾ ਰਹੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਿੰਧਣ ਕੁੜੀ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਪਿਆਰ ਅਧਵਾਟੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਸਕ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮੁਹੱਬਤ ਲੁਕੇ ਛੁਪੇ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬੇਬਾਕ ਅਤੇ ਅਤਿ ਡੂੰਘੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹਲੇ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੱਧੇ ਦੌਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਬੇਬੱਸ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਰਦਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਇਹ ਵਾਪਰੀ ਕਿ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਮੇਲ ਫਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਮਨਸੂਰ ਅਤੇ ਜ਼ਹੂਰ ਬਖਸ਼ ਨਾਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜੇ ਰੂਸ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਕੇ ਪਰਤੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲੱਗ ਗਈ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ

ਜਜਬੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਜਿਹੜੀਆਂ 1930-32 ਵਿਚ ਸੇ ਰ-ਏ-ਹਿੰਦ' ਨਾਂ ਦੇ ਕਿਤਾਬਚੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੂਰੀ ਟੋਲੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਈਸ਼ਵਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੁਮੇਰ, ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ, ਦਾ ਸਾਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਾਅ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਰਦੂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਨੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਉਲਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁਝੀ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਪਰ ਵਿਆਹ ਹੋਰ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਵਿਆਹ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਹੀ ਘਰੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਹੀ ਗੁੰਮਨਾਮੀ ਅਤੇ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼ਾਦੀ ਨਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕਰ ਲਿਆ। ਅੰਤ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹੀ 1972 ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ।

2.2 ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਰਚਨਾ:- ਇਉਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼, ਲੋਕ ਪੀੜਾ, ਮਨ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਧਰਤੀ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸਗੋਂ ਕਾਵਿਕ ਪਕਿਆਈ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਵਾਲਾ ਖਾਨਦਾਨੀ ਪਿਛੋਕੜ, ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਖਾਤਰ ਨਿਮਨ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਚੇਟਕ, ਅਧੂਰੇ ਪਿਆਰ, ਵਿਆਹ ਦੇ ਧੋਖੇ, ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਆਰਥਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਉਸਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਭਾਵੇਂ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸ਼ੇਰੇ ਹਿੰਦ' ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਜਬਤ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਿਧਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਛਪੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਮਹਾਂਨਾਚ (1941)', 'ਅਮਰਗੀਤ (1942)', ਜੁਆਲਾਮੁਖੀ (1943) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ। ਚਾਰ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਬੰਦਰਗਾਹ, "ਸੁਗੰਧ ਸਮੀਰ, ਮਹਾਂਨਾਚ ਤੇ 'ਅਮਰਗੀਤ 1947 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ। ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੇ ਇਕ ਨਿਬੰਧ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਕਿਸ-ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਚ' ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਹੋਏ ਧੋਖੇ ਤੋਂ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਮਨ ਇਨਾ ਉਚਾਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕੱਲਿਆ ਹੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਰਹਿਣਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

2.3 ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ/ ਕਾਵਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਹੱਕੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਪਕਿਆਈ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਹੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਦਿਆਂ ਬਾਵੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਹ ਇਕੱਲਾ - ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ - ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਚ ਪਾਏ ਦੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸਮੱਰਥਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰਚੀ ਮਿਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਲਈ ਤੜਪ, ਕਾਬਜ਼ ਜਮਾਤ ਲਈ ਘੋਰ ਨਫ਼ਰਤ ਤੇ ਰੋਹ, ਕਿਰਤੀ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਸੱਚੀ ਹਮਦਰਦੀ, ਵਿਹਾਰਕ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸੰਗਰਾਮ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਪਿਆਰ ਲਈ ਉਮਾਹ ਅਤੇ ਸੱਚੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੇ ਸਹਿਜ ਅੰਗ ਹੈ।"(2016, pp45)

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਲੈੱਸ ਹਨ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਸਰਲ ਸਿੱਧੜ ਰੂਪ ਜਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਹਰੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬੌਧਿਕ ਰਮਜ਼ ਅਤੇ ਨਿੱਗਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਡਾ. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਧਾਰਾ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਬੌਧਿਕਤਾ, ਨਿੱਗਰਤਾ ਤੇ ਰੂਪਕ ਪਕਿਆਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਿਫਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ(ਨੇ) ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਵੀ, ਨਹੀਂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਸੰਬਾਦਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅੱਡ- ਅੱਡ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਆਸ਼ੇ 'ਤੇ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਭਾਵੀ ਸਵਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਲਪੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਆਸ਼ਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਮਨ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਵਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਅਮਲ ਤੇ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁੱਦਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।"(ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ,pp-347) ਇਉਂ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਿਤ ਪਾਈ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਚਾਹਤਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ। ਬੰਦਰਗਾਹ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬੰਦਰਗਾਹ, ਉਸ਼ਾ, ਫੇਰ ਪਾਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਸਮਾਜਵਾਦ, ਬਾਗੀ, ਅਨੋਖਾ ਖੁਦਾ ਆਦਿ ਪਕਰੋੜ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ 'ਉਸ਼ਾ' ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ:-

ਹੇ ਉਸ਼ਾ, ਹੇ ਮਾਤ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਦੀ,

ਹੇ ਆਸ ਹਰ ਬਹਾਰ ਦੀ,

ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਏਕਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰੰਗ ਦੇ,

ਮਿਟਾ ਜਹਾਨ ਤੋਂ ਕਲੇਸ਼ ਇਸ ਫ਼ਰੇਬ-ਜੰਗ ਦੇ ! ਉਸ਼ਾ, ਹੇ ਜਾਗਤ ਨਵੀਂ, ਹੇ ਨਿਤ ਨਵੀਂ ਬਹਾਰ, ਸੁਣ, ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣ!

ਤੂੰ ਝੁੱਗੀਆਂ ਦਾ ਆ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵੀ ਰੰਗ ਲਾਲ ਕਰ !

ਤੂੰ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਗ਼ਾਰ ਦਾ ਕਦੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਖਿਆਲ ਕਰ !

ਦੂਰ ਤੇ ਕਰੀਬ ਤੇ, ਤੇ ਅਮਰ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਤੇ,

ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਫੇਰਦੀ ਜਾ ਹਰ ਬੁਰੇ ਨਸੀਬ ਤੇ;

ਤੂੰ ਸੁਰਮਾ ਬਣ ਕੇ, ਨੈਣ-ਆਤਮਾ 'ਚ ਨਿਤ ਸਮਾਈ ਜਾ;

ਨਵੇਂ ਜ਼ਮਾਨਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਰੰਗ ਨੂੰ ਜਗਾਈ ਜਾ ! ਮੇਰੀ ਕਲਮ ਨੂੰ, ਹੇ ਉਸੇ, ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਸਵੇਰ ਦੇ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਜ਼ੌਰੇ ਜ਼ੌਰੇ ਤੇ ਕਦੀ ਖਲੋਰ ਦੇ !

ਹੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਜੋਤ ਦੇ ਖਿਲਾਰ,

ਮੇਟ ਮੇਰੇ ਅੰਧਕਾਰ !

ਹੇ ਉਸ਼ਾ, ਹੇ ਇਨਕਲਾਬ-ਕਾਰ ਬਦਲੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂ,

ਮੈਂ ਫੇਰ ਦੇਵਤਾ ਬਣਾਂ!

(ਕਾਵਿ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ-81 ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ)

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨਵ ਵਿੱਚ ਖਿਆਲ ਦੀ ਬੁਲੰਦੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਜਹਾਜ਼ਰਾਨ' ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹਿੰਮਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਤਰਕ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ:-

ਤੂੰ ਮਕੜੀਆਂ ਦੇ ਜਾਲ 'ਚੋਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਾ ਕਰ;

ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗ਼ਮਾਂ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਸੜੀ ਨਾ ਕਰ।

ਮਲੂਕ ਤਿੱਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪਰ ਨਹੀਂ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਲਈ, ਨਾ ਸੁਹਲ ਜੁਗਨੂੰਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇਰੇ ਜਹਾਨ ਦੇ ਲਈ;

ਕਲੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੇਰੇ ਅਰਾਮ ਦੇ ਲਈ; ਤੇਰਾ ਹੀ ਨੂਰ ਹੈ ਤੇਰੇ ਭਰਮ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਲਈ। ਹਿਮਾਲਿਆ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ ਤੇਰੀ

ਨਮਾਜ਼ ਦੇ ਲਈ, ਅਮਲ-ਹਵਾ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਇਥੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਲਈ

(ਕਾਵਿ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ-85)

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਇੱਕ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਵੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾਈ ਤੋਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਹ 'ਫੇਰ ਪਾਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ' ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਆਮਤਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਧਿਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਥਿਆ ਲਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਸਤਰਕ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਖੇਤ ਤੇਰੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਅਧੀਨ,

ਦੇਸ਼ ਤੇਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਏ ਗੁਲਾਮ,

ਜਾਗ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਇੰਤਕਾਮ !

ਕਰ ਲਿਆ ਤੂੰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਆਰਾਮ,

ਖੂਨ ਦੀ ਹਰਕਤ 'ਚ ਕਿਧਰੇ ਬੈਠ ਨ ਜਾਏ ਹਰਾਮ।

ਐਣ ਵਾਲੀ ਏ ਤੇਰੇ ਪਰਬਤ ਤੇ ਸ਼ਾਮ

ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੇ ਝੰਡਿਆਂ ਦੀ, ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਦੀ, ਫੌਜ ਦੀ; ਆ ਰਹੀ ਏ ਇੱਕ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲੀ ਰਾਤ,

ਜਾਗ ਮੇਰੇ ਸੋਮਨਾਥ !

ਹੇ ਰਿਹਾ ਸਾਗਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਲਾਲਚੀ ਤੂਫ਼ਾਨ ਦਾ, ਕੌਮ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਏ ਅਪਣੀ ਜਾਨ ਦਾ,

ਚਮਕ ਉੱਠ ਹੇ ਰੇਸ਼ਨੀ ਕਲਿਆਣ ਦੀ,

ਜੇਸ਼ ਖਾ, ਹੇ ਜ਼ਿੰਦਗਾਨੀ ਦੇ ਲਹੂ,

ਜਾਗ ਰੂਹ।

ਤੇਰੇ ਜਾਗਣ ਤੇ ਹੈ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ,

ਹੈ ਮਦਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹਾਰ ਅਪਣੀ ਬਹਾਰ

ਜਾਗ ਹੇ ਸਾਵੰਤ ਯੋਧੇ, ਜੋਤਕਾਰ !

(ਕਾਵਿ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 97)

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਕਾਵਿ ਨਾਇਕ ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਚੇਤਨ, ਵਿਦਰੋਹੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ, ਭਵਿੱਖ ਮੁਖੀ ਸੋਚ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਆਸ਼ਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਉਹ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਮਿੱਥਾਂ ਦਾ ਭੰਜਣ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅੰਦਰ ਇਹਨਾਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਜਕੜਬੰਦੀ ਨੂੰ ਤੋੜ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਅਥਾਹ ਤਾਕਤ ਹੈ:-

ਸੂਚਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨ ਸੀ ਜੇ ਹਮਲਾ ਮਹਾਨ,

ਮਿੱਟ ਗਿਆ ਆਖਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ! ਮੇਰਾ ਜੁਗ ਆਇਆ ਹੈ, ਕੋਈ ਰੋਕ ਪਾ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ।

ਇਸ 'ਮਹਾ ਰਾਣੀ' ਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ।

ਕੋਈ ਪਰਬਤ, ਚੰਨ ਦੀ ਦੀਵਾਰ, ਯਖ ਸਾਗਰ ਕੋਈ,

ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਦੀ ਜੰਜੀਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ।

ਜ਼ੋਰ ਤੋਂ ਚੱਲਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਹੀਆ ਰੁਕ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ,

ਇਸ ਦੰਦਵ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਲੁਕ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆ ਦਾ ਨਿਸਦਿਨ ਹਰ ਕਦਮ ਜਾਏ ਅਗਾਂਹ,

ਇਕ ਕਦਮ ਮੇਰੇ ਅਮਲ ਦਾ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਪਿਛਾਂਹ।

ਦੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਜਿੱਦਾਂ, ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਚਾਰ;

ਹੈ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਦਾ ਸਟਾ ਏਹੋ ਵਿਹਾਰ।

ਹੈ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਵੀ;

ਹੋਣਗੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਰੌਸ਼ਨ ਧਰਤ ਵੀ, ਆਕਾਸ਼ ਵੀ।

ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕੋਈ ਸਨਮੁਖ ਮੇਰੇ ਪਹਿਲਾ ਨਿਜ਼ਾਮ,

(ਕਾਵਿ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ-104)

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਕਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਨਕਲਾਬ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਜਾਂ ਇਕੱਲੇ ਇਕਹਿਰੇ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੂਹਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਅਮਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੇ ਕਾਵਿ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਹੀ ਉਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਸਦੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ:-

ਮੈਂ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਹੀ ਤੋਂ ਹੋ ਜਾਣਾ ਏ ਆਮ। ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਕਦੀ ਕੁਦਰਤ ਤਰੱਕੀ ਰੋਕ ਕੇ। ਮੇਰੇ ਪਿਛੇ ਹੋਰ ਹੈ ਇਕ ਮਿਹਰ ਦੀ ਬਾਰਸ਼ ਅਜੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਰਹਿਮਤ ਦਾ ਨਿਜ਼ਾਮ।

ਸੂਝ ਇਨਸਾਨੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਗੁਲਾਮ,

ਜ਼ਿੰਦਗਾਨੀ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਬੇੜੀਆਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਮੈਂ ਹਾਂ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਹੀ।

ਦੱਬ ਗਏ ਉੱਠੇ ਸੀ ਜੇ ਮੇਰੇ ਦਬਾਵਣ ਦੇ ਲਈ; ਮਿਟਣਗੇ ਉੱਠੇ ਨੇ ਜੇ ਮੇਰੇ ਮਿਟਾਵਣ ਦੇ ਲਈ।

(ਕਾਵਿ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ-104)

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਨਿੱਗਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਦਲੇਰ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ

ਵਾਂਗ ਬੁਝਾਰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਉਹ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਮਾਦੀ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਗੀਤ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਉਹ ਇਕ ਹਕੀਕੀ ਜਜ਼ਬਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ- ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਂਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਅਧਿਐਨ
2. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਇਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਹੈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ
3. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਰੋਮਾਂਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
4. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਕਿਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।
5. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕੀ ਦੇਣ ਹੈ?

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਡਾ .ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਅਤੇ ਸਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ
2. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ , ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
3. ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ
4. ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ,